

HŐSGALÉRIA

A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában

Szerkesztette: Bene Sándor, Hausner Gábor

ZRÍNYI KIADÓ

A szigetvári és a költő Zrínyi Miklós képi ábrázolásai

A történeti ikonográfia a magyar művészet-történet egyik nemzetközileg elismert, módszeresen kidolgozott területe.¹ Ahogy a költő Zrínyi életművének kutatása a magyar irodalomtörténet egyik „húzóágazata”, úgy a Zrínyi család ikonográfiájának vizsgálatai rendszeresen beépülnek a különféle művészettörténeti munkákba és folyamatosan ösztönzik azokat. Az utóbbi évtizedek Zrínyi-kutatásának kiemelkedő eredménye a Zrínyi család hét, 16. és 17. századi tagjának összesen közel ötszáz ábrázolását tartalmazó katalógus, mely a 19. század végéig a teljesség igényével, a 20. századból válogatva közli a forrásanyagot.² Cennerné Wilhelmb Gizella posztumusz kötetében a tételek túlnyomó többsége, mintegy háromszázötven ábrázolás, a két Zrínyi Miklóshoz kapcsolódik. Az arcképek, látképek, térképek és eseményábrázolások mellett a szerző bevonta a vizsgálatba a családtagokkal kapcsolatos viselet- és szerepképeket, valamint néhány fiktív és egyéb ábrázolást, s számba vette a Zrínyiek haditetteiről szóló röplapok általános sémák szerint szerkesztett, többször felhasznált illusztrációit. Ezzel nagy mennyiségű képanyagot foglalt áttekinthető tipológiai rendszerbe és tett hozzáférhetővé a további kutatásnak, a monografikus feldolgozást azonban már nem végezhetette el.

A művészettörténészek közül Galavics Géza és Buzási Enikő, az irodalomtörténészek közül

Klaniczay Tibor és Kovács Sándor Iván nevét kell megemlítenünk, akik behatóan foglalkoztak a Zrínyi-ikonográfia részterületeivel.³ Az újabb eredmények közül a Magyar Nemzeti Galéria *Történelem-kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon* című, 2000-ben megrendezett, reprezentatív kiállítását emeljük ki, mely átfogó történeti, művelődés- és művészettörténeti összefüggésben mutatta be a Zrínyi-ikonográfia néhány darabját.⁴ A magyar várak, városok és falvak sokszorosított grafikai látképeinek és térképeinek közelmúltban megjelent korpusza több, a két Zrínyivel kapcsolatos, eddig publikálatlan ábrázolást tartalmaz.⁵

A két Zrínyi Miklós történeti ábrázolásai jó alkalmat adnak az irodalom- és művészettörténészek termékeny együttműködésére. A képek egy részét különféle irodalmi művek vagy azok színpadi bemutatói inspirálták, egy másik csoportjuk irodalmi vagy irodalomtörténészek által is vizsgált szövegekkel együtt jelent meg. Több ábrázolás ikonográfiai előképének, történeti és irodalomtörténeti összefüggésének meghatározását irodalomtörténészek végezték el, s a két tudományág értelmezései gyakran kiegészítik egymást. A kora újkori sokszorosított grafika különféle csoportjaival korábban magam is foglalkoztam, s kísérletet tettem a költő Zrínyivel kapcsolatos két grafikai lap ikonográfiai összefüggéseinek feltárására.⁶

Ismeretlen mester: Szigetvári Zrínyi Miklós, 1587

A további kutatások során a korpusz több új, eddig katalogizálatlan ábrázolással gyarapodott, s meghatároztuk több, korábbi funkciójából kiemelt sokszorosított grafikai lap eredeti kontextusát.

A két Zrínyivel kapcsolatos ábrázolások megoszlása a technika, funkció, mecénások, mesterek, megjelenési és őrzési helyek szerint rendkívül változatos. A legnagyobb számban található rézmetszetek mellett egyaránt előfordulnak rézkarcok, fametszetek, litográfiák, festmények, miniatúrák, szobrok, érmek és domborművek. A 16. és 17. századi sokszorosított lapok egy része nem önállóan, hanem különféle kiadványtípusok – mindenekelőtt arckép- és látképgyűjtemények, történeti krónikák, röplapok, röpiratok és újságok – illusztrációjaként látott napvilágot. Ezek jelentős há-

nyadát a latin, német, olasz, francia, flamand, angol és spanyol nyelvű feliratok tanúsága szerint az európai közönségnek készítették. A mesterek között ekkor németeket, osztrákokat, franciákat, németalföldieket és olaszokat találunk a legnagyobb számban. Ez nem szokatlan jelenség, mivel a magyarországi látképek és portrék legnagyobb részét a 18. század végéig külföldön készítették. A magyarok aránya csak a magyarországi Zrínyi-kultusz 19. századi megerősödésétől kezdve számottevő. Az illusztrációként kiadott sokszorosított grafikai lapok és látképes metszetsorozatok megjelenési helyei közül Augsburg, Bécs, Frankfurt am Main és Nürnberg áll az első helyen, de számos ábrázolás látott napvilágot Amszterdamban, Antwerpenben, Londonban, Párizsban, Vencében és Zágrábban is. A Magyarországon kívüli mai őrzési helyek ugyancsak nagy földrajzi szóródást mutatnak: bécsi, müncheni, nürnbergi, párizsi, római és zágrábi gyűjtemények mellett több egyedi ábrázolás található például Dublinban és Isztambulban, sőt, olyan kisebb helyeken is, mint pl. a csehországi Nelahozeeves kastélymúzeum Lobkowitz-gyűjteménye vagy a Loire menti Beauregard kastély.

A két Zrínyi kora újkori ikonográfiájának alapvetően nemzetközi jellegén túl mindez mutatja azt is, hogy a török háborúk idején Európa megkülönböztetett figyelemmel fordult a magyarországi hadi események és azok kiemelkedő személyiségei felé, s az ábrázolásoknak jelentős szerepe volt a két történeti személyiség európai hírnevének megalapozásában és elterjedésében. Tanulmányomban abból indulok ki, hogy az ikonográfiát csak az életrajzok és az egész Zrínyi-hagyomány összefüggésében lehet eredményesen vizsgálni. Arra teszek kísérletet, hogy kiválasztott példák alapján bemutassam a két Zrínyi képzőművészeti hagyományát, kijelöljem az ikonográfia történetének szaka-

szait, meghatározom fontosabb sajátosságait, s beillesztem szélesebb irodalom-, művészet- és esztétörténeti összefüggésekbe. A fő képtípusok jellegzetes példáit és az ikonográfia megújítási kísérleteit reprezentáló darabokat állítom a középpontba.

A szigeti Zrínyi képmásai a 16/17. század fordulójáig

Amikor nem sokkal a szigeti ostromot követően német és olasz röplapokon, metszeteken megjelentek a szigeti várkapitány első ábrázolásai, a török ellen küzdő hősök és a harcok bemutatása már jelentős hagyományokkal rendelkezett Európa keleti régiójának művészetében. I. (Nagy) Lajos király, Hunyadi Já-

Szigetvári Zrínyi Miklós síremlékének másolata, az eredeti 16. sz. második fele

Niccolo Nelli: Szigetvári Zrínyi Miklós, 1567

nos, Kinizsi Pál és II. Lajos király személyével kapcsolatban egyaránt maradt fenn ilyen emléktárgy.⁷ Az egri várkapitány, Dobó István síremléke hat évvel a szigeti ostrom után készült el. Ezek mind egyedi műalkotások, s Zrínyi volt az első, akinek portréja a sokszorosított grafika révén vált ismertté Európában. Életében készült ábrázolása Zrínyinek nem ismert; példa értékű önfeláldozása, a töröktől való félelem fokozódása és az új médium iránt megnövekedett igény együttesen magyarázza a szigeti hős és az ostrom ábrázolásainak nagy számát és széles körű elterjedését.

Az első grafikai lapok 1566/67-ben készültek, s deréktól fölfelé vagy egész alakban, többnyire fegyverrel jelenítik meg Zrínyit. Egy ismeretlen német fametsző és Niccolò Nelli mellvértben, sodronyíngben, fején sisakkal,

WARHAFTIGE · CONTRAFACTVR · DESS · WOLGEBORNEN · H
 RRN · NICOLAVS · GRAF · 3V · SERIN · etc · LÖBLICH
 ER · VND · SELIGER · GEDECHTNIS · 15 · 66

Der Höhest in Himmel
 hat gemacht über der
 menschen konigreich,
 vnd gibt sie wann er
 wil Daniel, 4. vñ 5.

Verlast euch nicht auf
 Fürsten noch auf men-
 schen, sie können doch
 nicht helfen Psal: 146.

~~~~~

Balthasar Jenichen: Szigetvári Zrínyi Miklós, 16. sz.

jobbában pisztollyal, balját kardja markolatán nyugtatva ábrázolta.⁸ Egy másik fametszeten – ugyancsak vértetben – feje fölé jobbával görbe kardot emel, baljával buzogányára támaszkodik.⁹ Egy harmadik, erősen stilizált fametszeten díszes, Landsknecht-szabású öltözetben áll, jobbában alabárdal.¹⁰ (1. színes kép) Hasonló felfogásban készültek a Zrínyi két darabontját bemutató színezett fametszetek is.¹¹ A nürnbergi Balthasar Jenichen ezzel szemben magyar nemesi ruhában idézte meg Zrínyit, lába alatt hadi öltözeke és fegyverei láthatók.¹² Feje mellett kétoldalt egy-egy bibliai idézet (Dán 4,14; Zsolt 146,3), melyek a földi hatalom mulandóságára, ill. az emberi segítségbe vetett bizalom hiábavalóságára figyelmeztetnek. A páncél és a fegyverek Zrínyi lába alatt ezt a gondolatot erősítik. Egyben arra is utalhatnak, hogy a krónikák szerint Zrínyi az utolsó kirohanás előtt páncélját levetve díszruhába öltözött, s abban rontott a törökre. Jobbában tollas kalpagot tart, bal kézfejét kissé fel emeli és ujjával rámutat az idézetekre. Az alak monumentalitása és sorsa beteljesedésére utaló fegyverzete a különleges egyéniség benyomását kelti. A kompozíció morális üzenetét kép és szöveg összekapcsolása hozza létre.

Az ugyancsak nürnbergi Matthias Zündt egy reprezentatív rézkarcon hadi tróféás keretbe foglalta Zrínyi magyar ruhás alakját, háttérben az ostromlott vár topográfiaiilag hű látképével.¹³ Baljában a vár kulcsait fogja, kézfeje mellett a kirohanás előtt a dolmányába tett aranyak láthatók. Jobbában kardot és pajzsot tart, alul az ostrom rövid leírása olvasható. A látkép fölött angyal száll Zrínyi felé, kezében kereszttel és koszorúval, ami jelzi erkölcsi győzelmét és a kereszténységet védő szerepét. Dominicus Custos 1601-ben rézbe metszette a lap ellentétes beállítású, mellkép változatát a további ikonográfiai részletek elhagyásával.

G. S. monogramjelű mester: Szigetvár ostroma, 1588

A metszet később előképe lett több kompozíciónak.¹⁴ (7. színes kép)

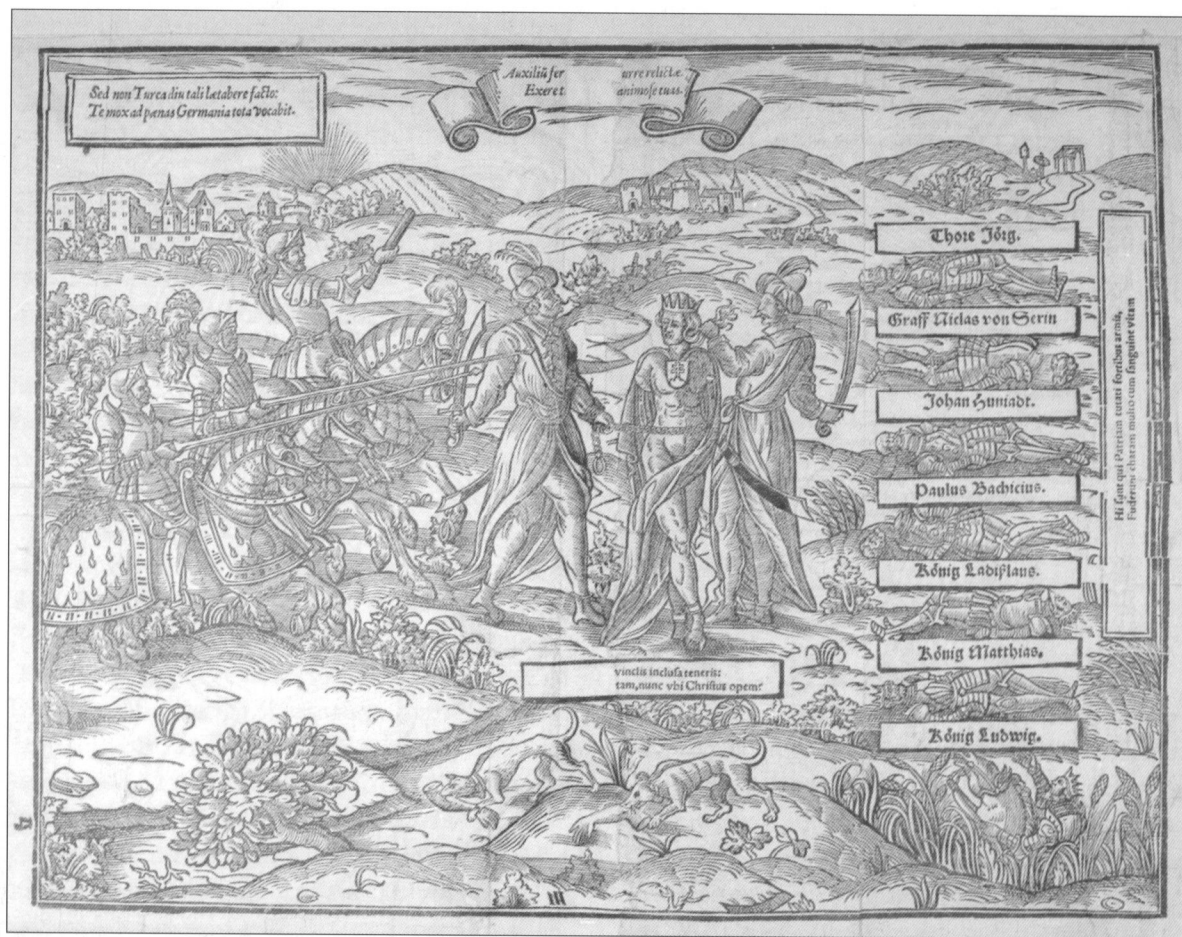
Az 1566. évi magyarországi eseményeket rendkívüli érdeklődés kísérte Velencében, ahova a hírek gyorsan, rendszeresen és pontosan eljutottak. Az érdeklődés nagymértékben befolyásolta az ott működő rézmetszők és könyvkiadók tevékenységét. Domenico Zenoi és Paolo Veronese Forlani egymással versengve, részben egymást másolva jelentették meg a Sziget és Gyula ostromának előrehaladását bemutató, különböző méretű metszeteket.¹⁵ Mindkettőjük munkái megjelentek a Velencében kiadott látképes könyvekben is. Hatásuk érződik a Rómában publikált metszetlapokon, melyek közül kiemelkedik Antonio Lafreri igényes látképe a szigeti várról. A Giovanni Franco Camocio kiadásában megjelent metszeten a vár ábrázolása a bal oldalon csupán jelképes értékű, a mester a felvonuló török sereg bemutatását hangsúlyozta.¹⁶

Zrínyi félalakos portréja mellett Zündt elkészítette a négyes tagozódású szigeti erődítményrendszer madártávlati ábrázolását.¹⁷

Dominicus Custos: Szigetvári Zrínyi Miklós, 1601

Johann Nel: Germánia a töröktől szorongatott Hungária segítségére siet, 1581

A rézkarc azt a mozzanatot örökíti meg, amikor Zrínyi és katonái elhagyják az óvárost és visszahúzódnak a tulajdonképpeni vár falai közé. Aprólékosan bemutatja a mocsaras táj növényzetét, a török sáttortábor és a vár részleteit. A leíró, reprodukáló ábrázolási módszer a térképmetszés technikáját idézi; az 1566-os év magyarországi hadi eseményeit Zündt külön kartográfiai lapon is megörökítette.¹⁸ Az ismert és több irányban foglalkoztatott nürnbergi mester forrásértékű előtanulmányokat végzett; ez az ábrázolása egy több lapból álló típust képvisel. Ettől eltérő megoldást mutat

egy 1566-os augsburgi és a Mathurin Breuille által kiadott fametszet, Mario Cartaro látképe, Sebastian Münster kozmográfijának GS jelű fametszete, a Wilhelm Dillich *Ungarische Chronicájában* (1. kiadás Kassel, 1600) napvilágot látott veduta és a nürnbergi Hans Sibmacher – Hieronymus Ortelius ugyancsak több kiadást megért *Chronologiájában* (Nürnberg, 1602) megjelent – látképe a vár, a város és az ostromló török tábor madártávlati ábrázolásával.¹⁹ Az erődítmény négyes tagozódása itt is jól kivehető; a várfalakon belüli területen Sibmacher épületeket helyezett el. Dillich

könyve a benne lévő metszetsorozattal együtt számos kiadást ért meg, és előképül szolgált további hasonló munkáknak. A lapok többsége délnyugati irányból, kisebb része északkelet felől mutatja a várat és környékét.

A korai sokszorosított lapok között különleges helyet foglal el Johann Nel 1581-ben készült nagyméretű allegorikus fametszete, amely a „Germánia a töröktől szorongatott Hungária segítségére siet” témát ábrázolja.²⁰ A magyarországi török háborúk szenvedéseit bemutató lap egyben a „querela Hungariae” toposz képi változata.²¹ Az írásszalagokkal értelmezett allegória középpontjában a koronás nőalakként ábrázolt, megbilincsel és levágott karú Hungária áll, akit két török katona tart láncon és készül lefejezésére. Balról páncélos német lovagok sietnek segítségére. Jobbra a török elleni harcokban elesett magyar hősök tetemének egymás alatt elhelyezett sorában felülről a második Zrínyi páncélos holtteste, mellette levágott feje. A lap Martin Schrott *Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs und allgemeiner Christenheit in Europa* (München, 1582) című, a török elleni harcra buzdító, Rudolf császárnak ajánlott művében jelent meg illusztrációként. A kötet prózai és verses leírásokat közöl a keresztény országokról, bemutatja címerüket, s beszámol például Gyula és Sziget török ostromáról. Schrott egy másik munkájával is igyekezett mozgósítani a német közvéleményt a török ellen: 1584-ben latinból németre fordította a szlovén humanista, Budina Sámuel művét a szigeti eseményekről.

A késő reneszánsz allegória a történelem értelmezésének eszköze: nagy kifejezőerővel érzékelteti a töröknek kiszolgáltatott Magyarország helyzetét, egyben tudatosítja a gondolatot, hogy Sziget eleste után nem tudják megállítani a törököt Magyarországon, ezért szükség van a hatékony birodalmi segítségre. Ezt a gondo-

latot húzza alá a lap közvetlen szöveggörnyezete: a kép szoros tematikus egységet alkot két, hozzá kapcsolódó latin és német verssel, melyekben Mátyás király szelleme segítségért könyörög Rudolf császárhoz a török elleni harcokban, illetőleg Hungária panaszskodik a szerencse állhatatlanságáról, majd Németországhoz, illetőleg Rudolf császárhoz fordul segítségért. Zrínyi példáját mindkét vers külön megemlíti. A töröktől szorongatott Hungária alakja a rendi nemzet- és országfogalom képi megjelenítése, amely rávilágít az országokat és nemzeteket nőalakként megismerő allegorikus képalkotás kedvelt módszerére.

A magyarországi török harcok iránt megnövekedett német érdeklődés és a magyarországi Zrínyi-kultusz találkozása hozta létre a *De Sigetho Hungariae propugnaculo* című, 1587-ben Wittenbergben megjelent versgyűjteményt, a költő Zrínyi eposzának egyik fontos eszmei előkészítőjét.²² A gyűjtemény Forgách Imre, Zrínyi vejének megrendelésére és költségen készült, s Petrus Albinus Nivemontanus, Ágost szász választófejedelem udvari történetírója és titkára, wittenbergi tanár szerkesztette. A kötet alapeszméje, hogy Zrínyi az egész kereszténység védelmezője. Ez volt az első olyan, magyarországi ösztönzésre született irodalmi összeállítás, melyben két, külön oldalra nyomott, sokszorosított grafikai Zrínyi-portré található.²³

Az egyik fametszet Zrínyi ún. fegyveres képmása, amelyen hadi díszbe öltözve, páncélban, sisakban áll, jobbájjal hadi szekercét támaszt csípőjének.²⁴ Az alak beállítása a lovagi típusú sírkövekkel mutat rokonságot. A másik hosszú magyar ruhában, jobbájjában kivont karddal, baljában kétfejű sasos zászlóval ábrázolja.²⁵ Ez utóbbi a felirat szerint abban az öltözetben jeleníti meg, melyben az ellenségre rontott. A kép több részlete egy olajfestményre emlékeztet, mely Tirolai Ferdinánd ambrasi portrégyűj-

teményében maradt fenn.²⁶ Mindkét fametszethez Petrus Albinus egy-egy epigrammája kapcsolódik, s megtalálható a gyűjteményben a Zrínyi család címerének ábrázolása is. A kötettel egy időben készült egyleveles nyomtatványon együtt látható a három fametszet, a hozzájuk kapcsolódó epigrammák egy-egy részletével. Figyelmet érdemel a valószínűleg Wittenbergben készült fametszetek kompozíciós megoldása: a metszők alacsony horizont elé állították Zrínyi alakját, s ezzel emelkedetté teszik megjelenését, míg a háttérben összefutó kockás padozat a késő reneszánsz portréfestészet kedvelt perspektívanövelő eljárását idézi. A gyűjtemény több versében található utalás Zrínyi itt közölt képmásaira.

A gyűjtemény egyben mutatja a Zrínyi család törekvését, hogy képzőművészeti alkotásokkal is emléket állítsanak a szigeti várkapitány emlékének. Zrínyi – minden bizonnyal ugyancsak a család megbízásából készült, töredékesen fennmaradt – sírkőfedőlapja a késő gótikus vitézi sírkőtípus hagyományának keretei közé illeszkedik.²⁷ A régi formarendszer tradicionális elemeit őrzi a fekvő páncélos alak mozdulatlansága, a frontális nézet, a párnán nyugvó fej és a jobb kézben tartott címeres zászló. A feltolt sisakrostély látni engedi a bajszos arcot, a kissé behajlított bal kar kézfeje a kard markolatán nyugszik. A jobb térd mellett megismétlődik a családi címer motívuma.

Zrínyi epitáfiuma, melyet fia, György rendelt meg Adriaen van Conflans Bécsben működő flamand udvari festőnél 1574 előtt, nem ismert. Fennmaradt viszont két, azzal szoros kapcsolatban álló ábrázolás: Zrínyi halotti portréja és Zrínyi apoteózis.²⁸ A két ábrázolás mutatja, hogy az egykori Zrínyi-epitáfium és a hős kultusza forrásul szolgált a 16. század végi családi reprezentációnak. A tondó alakú halotti portré, mely a németalföldi stí-

Ismeretlen német mester: Szigetvári Zrínyi Miklós fegyveres képmása, 1587

lus tartózkodó realizmusát tükrözi, lehunyt szemmel, bal halántékán lőtt sebbel ábrázolja a babérkoszorúval övezett, levágott fejet. (2. színes kép) A fej és a babérkoszorú dekoratív egységbe olvad; a koszorú feloldja a tragikus látványt, s mintegy glóriába vonja a fejet. Az újabb kutatások szerint a halotti portré föltehetően ugyancsak Conflans műve, s előképe lett a család mecénatúrájában készült későbbi ábrázolásoknak.²⁹

A Zrínyi apoteózist ábrázoló nagyméretű allegorikus olajfestmény mintája az elveszett epitáfium egyik táblája lehetett.³⁰ (3. színes kép) A föltehetően 1587 táján készült, velencei késő reneszánsz hatást tükröző kompozíció bal oldalán Kálvária-jelenet, a háttérben Jeruzsálem stilizált ábrázolásával. Jobbra a Megváltóhoz fohászzkodó Zrínyi térdel, mögötte képzelt

tájba helyezett várostrom és törökök holtteste láthatók. Az allegória Krisztus katonájaként és Sziget hős védőjeként ábrázolja Zrínyit, akinek fejére a szárnyas Victoria helyez babérkoszorút. Fegyvereit, hadi zászlóját és a tetteit megörökítő kartust angyalok hordozzák. A felirat Miksa császár hős katonájának nevezi Zrínyit, aki életének 58. évében több magyar nemessel együtt dicsőséggel halt meg Istenért és a császárért Sziget védelmében. A portré a felirat szerint a szigeti hős „hű képmása”, ami arra utal, hogy a festmény megrendelője maga a család volt. A kép néhány évtizeddel később mintául szolgált Erdődy Tamás gróf, horvát bán, egyben Zrínyi György fegyvertársa allegorikus képmásának, amely közvetlen kompozíciós és gondolati kapcsolatban áll a Zrínyi-apoteózissal. Az utóbbi ábrázolások egyben mutatják, hogy a török ellen küzdő hősök emlékének ápolása a képzőművészet eszközeivel mélyen beépült a magyar nemesi családok önértelmezésébe. A halotti portré és az allegorikus festmény Zrínyijének arcvonásai jelennek meg – némileg idősebb változatban – André Thevet 1584-ben kiadott életrajzgyűjteményének ismeretlen francia mestertől származó rézmetszetén és annak változatain.³¹

Zrínyinek már a tizenöt éves háború légkörében fogant arcmását jeleníti meg Dominicus Custos egész alakos rézmetszete, mely Tiroli Ferdinánd ambrasi portrégyűjteményének említett festménye nyomán készült.³² A festmény fő motívumai a borsüveg, a csípőre tett jobb és az alak előtt keresztben fekvő kardon nyugtatott bal kéz, továbbá a díszes keretbe foglalt Zrínyi-címer. (4. színes kép) A rézkarc technikát is alkalmazó lap az ambrasi kép- és fegyvergyűjteményt bemutató, Jacob Schrenck von Notzingen által 1601-ben kiadott reprezentatív összeállítást illusztrálja. Zrínyi alakja itt a Habsburg-ház tagjainak,

az európai országok uralkodóinak és a 16. század főúri hadvezéreinek sorában jelent meg. A grafikai előképet készítő Giovanni Battista Fontana a wittenbergi versgyűjtemény hosszú mentés illusztrációja nyomán a festmény félalakját kiegészítette egész figurává, s a gyűjteményben őrzött sisakjával, magyar díszruhásan fülkébe állította Zrínyit. A képmást a bal lábbal kilépő alak mozgása teszi elevenné, melynek hatását felerősíti a mozgás tere, a kissé felülnézetből ábrázolt, gazdag keretezésű fülke, falán az erőteljes vetett árnyékkal. Az arcvonások életteli megfogalmazása felveti a halotti képmás ismeretének lehetőségét. A Zündt-féle rézkarc mellett ez az arcmás lett az utóélet során a legkedveltebb. Custos metszetének festmény változata megtalálható a Loire menti Beauregard kastély „Salle des héros”-ában a 17. század első feléből, mely Zrínyi franciaországi hírnevének további dokumentuma.³³ (6. színes kép) A festmény egy olyan sorozatba illeszkedik, melyet a kastély akkori tulajdonosa, Paul Ardier készíttetett 1617–1638 között a francia királyok, politikusok és külföldi híres emberek – köztük több magyar – arcmásiból. Zrínyi annak a pannónak az egyik képén látható, mely II. Ferenc és IX. Károly uralkodását mutatja be. A portré a Dominicus Custos 1601-es egész alakos metszetén megjelenített típus nagyított mellkép változata.

Zrínyi első európai képzőművészeti ábrázolásaival közel egy időben, ám azoktól nagyrészt függetlenül jött létre Ahmed Feridun és Szejjid Lokman oszmán krónikáinak illusztrációs anyaga. Feridun 1568-ban befejezett összeállítása I. Szulejmán szigetvári hadjáratával foglalkozik, míg Lokman 1579-ben keltezett nagyszabású műve a szultán egész uralkodásának történetét beszéli el.³⁴ A Feridun-féle krónika miniatúrái az oszmán-török festészet

legjelesebb alkotásai közé tartoznak, egy köteten belül egyesítik a térképszerű, topográfiai jellegű miniatúrákat a művészi igényű alakos ábrázolásokkal, s nagy hatást gyakoroltak a jó évtizeddel későbbi Lokman-féle ábrázolásokra. Az 1566. évi szigeti eseményeket mindkét krónikában számos kép örökíti meg a hódítók perspektívájából. Így például bemutatják Szulejmán utazását, a török sereg megérkezését Sziget alá, a vár körül táborot verő török sereget, az ostrom fontosabb szakaszait, a löporrony felrobbanását és a vár elestét.³⁵ Az eredeti kompozíciók mellett megfigyelhető az Európában készült sokszorosított grafikai látképek felhasználása előképként, a várat és környékét azonban mindig északkelet felől ábrázolták. Feridun krónikájának egyik különleges miniatúrája az ostrom után tartott államtanácsot örökíti meg; a szultáni kíséret sátrának baldachinnal fedett bejárata előtt Zrínyi lándzsára tűzött feje látható. (5. színes kép)

A költő és hadvezér Zrínyi ikonográfiája a 17. században

A 16/17. század fordulója körül olyan neves külföldi mesterek foglalkoztak a magyarországi török harcok eseményeinek megörökítésével, mint például Bartolomäus Spranger, Georg Hoefnagel, Hans von Aachen és műhelye.³⁶ A 17. század első felében olyan nevek csatlakoztak hozzájuk, mint Pieter Rucholle, Tobias Bidenharter és Isaac Major, s ekkor megjelentek a magyarországi mesterek is. A század második feléből a török kiűzésével kapcsolatos ábrázolások mesterei közül Hans Rudolf Müller, Philipp Jakob Drentwett, Justus van der Nypoort, Bartholomäus Kilian, Jacob Hoffmann és Jacob Hermundt említhető példaként. A külföldi mesterek számához viszonyítva a török tematikával foglalkozó ma-

gyarországi művészek száma jóval alacsonyabb, s csak néhányat ismerünk név szerint.

A szigeti Zrínyi kizárólag posztumusz ikonográfiájával szemben a költő és hadvezér már nagyon korán és tudatosan élt a képi propaganda eszközeivel. Tisztában volt azzal, hogy a hozzáférés a személyek és események képéhez, a kép birtoklása fontos stratégiai kérdés, s tudatában volt Magyarország rossz nemzetközi hírének. Az ő korában, a 17. század közepén a török elleni küzdelem témája szinte minden világi és egyházi műfajban megjelent, s ekkor vált a család számára meghatározó jelentőségűvé a képzőművészet, az irodalom és a török elleni harc következetes összekapcsolása.³⁷ Péter öccsével közösen végrehajtott haditetteinek híre az 1640-es évek végétől együtt növekedett a velencei–török háború visszhangjával. Zrínyi 1663/64-ben ért pályája csúcsára, s a nemzetközi politikai diskurzus egyenrangú résztvevőjévé lépett elő. Hírneve is a tetőpontra hágott, s vetekedett dédapjával, azzal a különbséggel, hogy ő nem egyetlen harci tettével, hanem következetes törökellenes politikájával és győzelmek sorával vívta ki azt.³⁸ Törökellenes koncepciója a részben saját maga által készítettetett arcképeken, látképeken és csataképeken folyamatosan megjelent. A céljait elősegítő és a birodalmi segítségnyújtás érdekében nagy erővel folytatott írott és képi propagandát nagymértékben ösztönözte János Fülöp választófejedelem, a Rajnai Szövetség, XIV. Lajos és Comenius amszterdami körének támogatása, továbbá a török háború által keltett izgalom és a háború magyar hadvezéréhez fűzött felfokozott várakozás. Ekkor szinte egész Európa a „Hungaria est propugnaculum Christianitatis” toposz változatait visszhangozta és kapcsolta össze Zrínyi nevével.

Első ismert portréja, Elias Widemann 1646-ben készült rézmetszete huszonhat éves

Elias Widemann: A költő Zrínyi Miklós, 1652

korában ábrázolja.³⁹ Már ezen a lapon – mely a vesztfáliai béketárgyalások idején született portré sorozatba illeszkedik – feltűnik a későbbi ikonográfia néhány visszatérő eleme, a dús hajzat, a bajusz, az egyenes orr és a nézővel szembeforduló nyílt tekintet, valamint a süveg és a magas nyakú gombos dolmány. A mellkép alatt Zrínyi első jelmondata olvasható: „Nemo me impune lacesset”. Hat év múlva Widemann ismét elkészítette Zrínyi mellképét.⁴⁰ Ezen szembetűnő az arc keményebb, határozottabb karaktere, a harcias tekintet és a fejfedővel nem takart, dúsan leomló, göndör hajzat. A portré alatti mezőben a költő politikai, katonai és irodalmi ambícióit összegző új jelmondata olvasható, melyhez haláláig ragaszkodott, és amely számos grafikai portréján megjelenik: „Sors bona nihil aliud”. A lapnak számos későbbi grafikai és festmény változata ismert.

A két Widemann-portré közti időszakban, 1651-ben jelent meg a Zrínyi költői hírnevét megalapozó magyar nyelvű verseskötet, benne az *Obsidio Sigetiana* című, a szigeti Zrínyit Athleta Christiként ábrázoló hősi eposszal, címlapján a költőt hajósként ábrázoló allegorikus rézmetszettel. A Bécsben élő horvát rézmetsző, Georgius Subarich által készített kompozíció kiemelt helyen áll a 17. század közepén keletkezett és a török elleni harcot hirdető műalkotások sorában.⁴¹ Témája az eposz azon részletéhez kapcsolódik, mely szerint a költő Zrínyi a szigeti hős csillagát követi pályáján: „Nem távozik annak veszélyre hajója, / Melynek ez csillaghoz tart okos kormányja” (XIV. ének, 2. strófa, 1–2. sor).

A hajózás allegóriájának képi ábrázolása a 17. század közepén gyakran előfordult irodalmi összefüggésben.⁴² A lap közvetlen grafikai előképéül Vittorio Siri velencei történetíró *Il Mercurio* című, 1647-ben megjelent, jelenkortörténeti munkája II. kötetének Giacomo Piccini által készített címlapmetszete szolgált. Zrínyi ismerte ezt az ábrázolást, ezt alakíttatta át Subarichcsal, aki több ponton módosította a mintát. Subarich kompozícióján a hajót biztos kézzel vezető, a figyelmét elvonni kívánó tengeri lényekre ügyet sem vető Merkúr helyére Zrínyi páncélos alakja lépett; a Mercuriusnak tükröt tartó Veritas önmagát tükrörben néző szirénné, azaz a kevélység jelképévé alakult át; a bőségszarut tartó egyik szirénből tengeri kagylót nyújtó Vénusz, azaz a gyönyörök szimbóluma lett.⁴³ A könyv címe és a szerző neve Subarichnál is a hajó vitorláján kapott helyet; az árbocszalagon Siri történetírói jelmondata helyén Zrínyi jelmondata olvasható. A költő szándékolta elmés önmegnevezése a kötet címében – „Adriai tengernek Syrenaia” – antik és humanista előképeket követ, egyben sajátos feszültséget alkot az előtér-

ben fészülködő, magát tükörben néző, illetőleg kagylót tartó és a hajóba kapaszkodó két szirén alakjával. Az átalakítások jelentősen módosították a kép üzenetét: míg a Siri-féle címlapon a valóság-hű történetírás ideája áll a középpontban, Zrínyi művének címlapja a csábításoknak ellenálló, erényes hős és a jó követésére buzdító költő eszméjét hangsúlyozza.

A verseskötet Zrínyi Péter, a költő öcsce által készített, 1660-ban megjelent horvát fordításának címlapját ugyanezen kompozíció Giacomo Piccini által készített, átdolgozott változata díszíti.⁴⁴ Itt két hajó úszik egymás mellett: az egyikben Zrínyi Miklós ül, ugyanúgy, mint a magyar kiadás címlapján, a másikon Zrínyi Péter, bátyjához hasonló beállításban és öltözetben. A fordítás címlapján Miklós hajójának szirénjei változatlanok, Péter szirénjei azonban újak, számuk magasabb és más bűnöket jelképeznek: hírnevet, hatalmat és tekintélyt kínálnak Péternek. Jelentős különbség, hogy Péter előtérben úszó gályája meg van rakva fegyverekkel, továbbá hogy Miklós hajója egy magyar, Péteré egy horvát címeres zászlóval jelzett vár felé tart; fölöttük a tetteiket hirdető Fama harsonás alakja lebeg. Mindez nyílt utalás a török elleni harc vállalására, Magyarország és Horvátország védelmére, szoros összhangban a mű központi eszméjével. Külön kérdéskört alkotnak a fordítás illusztrációi, melyeket Tasso *Gerusalemme liberatája* 16. századi díszkiadásának képanyaga inspirált.⁴⁵

Zrínyi európai hírneve az 1660-as évek első felében teljesedett ki; alakja és hadi sikerei ekkor központi helyet foglaltak el a török harcokkal foglalkozó követi-jelentésekben, újságokban, röpiratokban és a sokszorosított grafikákban.⁴⁶ A töröknek nagy kihívást jelentő és a bécsi udvar tiltása ellenére felépített Zrínyi-Újvár, az 1663/64-es téli hadjáratban elért eredményei, a magyarországi csapatok főparancsnoki tiszte

és a Habsburgok védekező politikájával szembenálló törekvései révén ő lett az események leggyakoribb magyar szereplője. Megszületik katonai sikereinek történelmi legitimációja a szigeti Zrínyi példájával, s különféle hamis és ellenőrizetlen hírek terjednek róla. Az ikonográfiában a portrék mellett ekkor tűnnek fel a lovas képmások, valamint a hadi események látképei és térképei. Az utóbbiakon néha ugyancsak megjelenik Zrínyi portréja.

A második Widemann-portré grafikai változatai közül kiemelkedik Balthasar Moncornet 1663/64-re datált, nyolcszögletes keretbe foglalt derékképe, a kereten alul Zrínyi címerével.⁴⁷ A költő vállára vetett kacagány ettől kezdve gyakori motívuma az ábrázolások egy részének. A francia felirat utal Zrínyi rokoni kapcsolatára a szigeti hőssel, és röviden összegzi az 1566-os eseményeket. Egy ugyanebbe a típusba tartozó, a csáktornyai ferences rendház folyosóján található, ismeretlen mester által készített, provinciális olajfestmény a 17. század második feléből családi tulajdonban őrzött festményelőképére vezethető vissza.⁴⁸

Mint a sokszorosított grafikában, Zrínyi a festmény műfajban is gondoskodott arról, hogy kora legmagasabb színvonalán álló portrét hagyjon az utókorra. Ezt a Bécsben dolgozó németalföldi mesterrel, a Rubens-tanítvány Jan Thomasszal készítette el 1662/63-ban.⁴⁹ (19. színes kép) A részleteiben finom, de összességében nagyvonalú kidolgozású mű kitűnően érzékelteti a modell kivételes adottságait, erkölcsi nagyságát, megfontoltsággal párosult tetterekészségét, belső energiáit. Thomas képe nyomán Gerhard Bouttats nagyméretű rézmetszetet készített, alul a költő jelmondatával és címeit felsoroló hosszú felirattal.⁵⁰ Zrínyi címerét az aranygyapjas rend láncja keretezi.

A grafikai portré további változatainak meseteri közül Abraham Aubry gazdagon díszí-

John Chantry: Zrínyi Miklós portréja, 1664

tett ovális keretben, felemelt karddal ábrázolta a költőt.⁵¹ Az arc részben Widemann második metszetét követi. 1663/64-ben több fiktív portrégrafika is készült. Gillis Hendrix páncélos kétharmad álló alakja például jobbában buzogányt tart, balját sisakján nyugtatja, fején tollas kalpag.⁵² A lap ellentétes beállítású, kicsinyített mellkép változatait Adriaen Posseniers és egy ismeretlen olasz mester készítette el.⁵³ Zrínyi 1664-ben, Londonban megjelent angol nyelvű életrajzának – melynek szerzője Európa sorsát kezében tartó államférfinak nevezte Zrínyit

– John Chantry fiktív portréja szolgált címlapelőzékül.⁵⁴ A szignálás szerint a rézmetszet H. D. monogramista munkája nyomán készült. A képzelet arcvonások mellett szembetűnő az ovális babérkoszorúval keretezett alak nyugatias öltözete: a páncélon keresztbe átvetett vállszalag és a díszes nyakravaló. Az utóbbi a korabeli angol főnemesi portrék kedvelt motívuma. A *New Survey of the Turkish Empire* című, 1664-ben Londonban megjelent kiadvány címlapelőzékeként, melyet felhasználtak

John Chantry: A költő Zrínyi Miklós dédapja szellemével, 1664

Nadányi János *Florus Hungaricus* angol fordításában (London, 1664), Chantry egy páncélos térdképet is készített Zrínyiről, Gillis Hendrix fiktív portréjához hasonló öltözetben és arcvonásokkal, mellette dédapja szellemével, a négy sarokban XIV. Lajos, I. Lipót, Tamerlán és Szkander bég miniatűr portréjával, fent csatajelenettel.⁵⁵ A metszet a török háborúk vezető személyiségeként ábrázolja Zrínyit. A szellem szájából kijövő írásszalag szövege: „Avenge thy country and my Blood”, azaz „Bosszuld meg hazádat, s véremet”.

Zrínyi önmagáról készíttetett csáktornyai lovas képmásáról csak leírásból tudunk. Az 1663/64-ben készült sokszorosított grafikai lovas képek egyik részén Zrínyi arca a portrék arcvonásait követi, másik részén eltér azokétól, de előfordulnak különféle köztes megoldások is. Jacob Sandrart nürnbergi rézmetsző a küzdelem hevében, vágató lovon, kezében magasra emelt karddal ábrázolja a páncélingbe és mellvértbe öltözött, sisakos Zrínyit, lova alatt lefejezett török harcossal, a háttérben széles horizontú csataképpel.⁵⁶ A nyereg mellett hegyes tör és pisztoly látható, mentéje vállára vetve lobog. A portré hitelességét a képalírás külön hangsúlyozza. Az égben lebegő írásszalagon Zrínyi jelmondata olvasható. A lendületes kompozíció, mely a katonai események hatására keletkezett külföldi értékelést közvetítette elsősorban, része egy lovas képmásokból álló sorozatnak, melyben az 1660-as évek török elleni harcainak jeles résztvevőit örökítették meg.

Hasonló típusú rézmetszeteket készített többek között Johann Hoffmann, William Faithorne, Hans Joerg Bodenehr és Elias Wellhöffer.⁵⁷ A típusnak jelentősen leegyszerűsített, fametszetű változata is ismert, mégpedig annak az augsburgi röplapnak a címlapjáról, amely Zrínyi császárhoz intézett feliratának

Ifj. Cornelis van Dalen:

A költő és hadvezér Zrínyi Miklós, 1663/64

szövegét tartalmazza.⁵⁸ A Jacob Sandrart és a C. S. monogramista által metszett lapokon Zrínyi lova alatt a háttérben megjelenik a család állandó lakóhelyéül és birtokközpontjául szolgáló Csáktornya, továbbá Zrínyi-Újvár látképe.⁵⁹ Ugyanerre a mintára Sandrart elkészítette a költő öccse, Zrínyi Péter lovas képmását is.⁶⁰ Az 1663/64-es téli hadjárat eseményeit bemutató *Denkmal Serinischer Höldenthaten* (h. n., 1664) címlapján a Hoffmann-féle metszet kicsinyített változata látható, egy csoportban Montecuccoli és Zrínyi Péter lovas képével.⁶¹ Hugo Allardt kompozícióján és ifj. Cornelis van Dalen – Wallerand Vaillant nyomán készített, ellentétes beállítású – rézmetszetén Zrínyi lova lépésben halad.⁶² Míg az előbbi egy-egy korábbi Zrínyi-portré és lovas képmás elemeinek felhasználását mutatja, kiegészítve a Zrínyi fejét

közrefogó tűzokádó sárkány és kardot tartó sas motívumával, az utóbbi I. Lipót – a két mester által alkotott – lovas képmásának részleteiben újrametszett, új felirattal ellátott változata. Az utóbbi esetben tehát egy császárportré nyomán formálták meg Zrínyi alakját. A sárkány és a sas Zrínyi kettős, a török és a bécsi udvar elleni küzdelmét jelképezik.

A lovas képmások vágató lóval készített változata rákerült a téli hadjárat egy ismeretlen olasz mester által metszett térképére.⁶³ A térkép a Dunántúl déli részét ábrázolja a hadi események helyszínének jelzésével, előtérben Zrínyi alakjával. Ez az ábrázolástípus előképül szolgált a téli hadjáratban Zrínyi oldalán részt vevő Esterházy Pál 1665-ben metszett, hason-

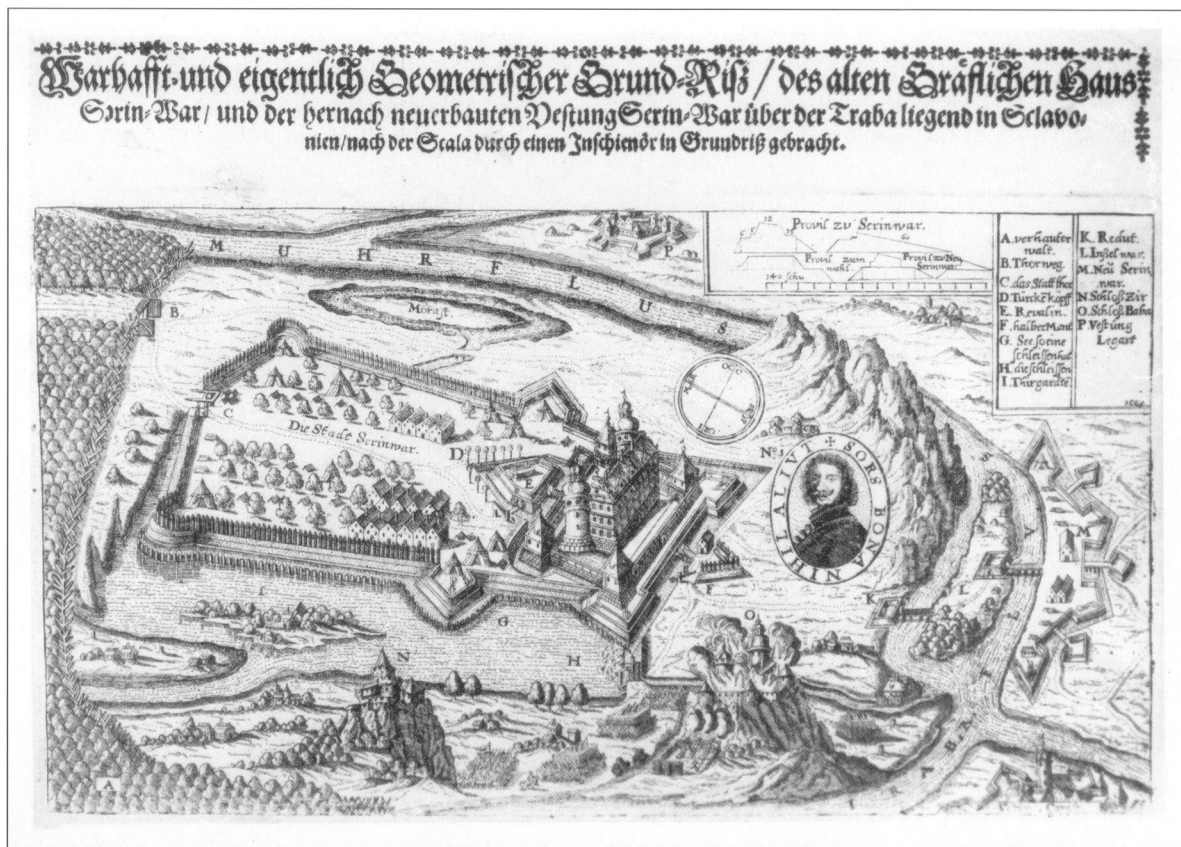
ló beállítású lovas képének és Zrínyi Péter több lovas portréjának is.⁶⁴

A Zrínyivel kapcsolatos jelentősebb összecsapások helyszínéről önálló látképek és térképek egész sorozata ismert. Zrínyi-Újvár Szigettel együtt a legtöbbet ábrázolt magyar várak közé tartozott.⁶⁵ A lapok többségét különböző német és németalföldi mesterek metszték, s gyakran szolgáltak röplapok illusztrációjául. Sigmund von Birken *Der Donau Strand* (Nürnberg, 1664) c., számos kiadást és olasz fordítást megért munkájának látképeit például Jacob Sandrart metszette rézbe, köztük Sziget és Zrínyi-Újvár ábrázolásával.⁶⁶ A metszetek egy részén feltűnik Zrínyi kis medalionba foglalt arcképe, néhányszor a harcokban részt

Ismeretlen német mester: Zrínyi-Újvár és Kolozsvár ostroma Zrínyi Miklós mellképével, 17. sz. második fele

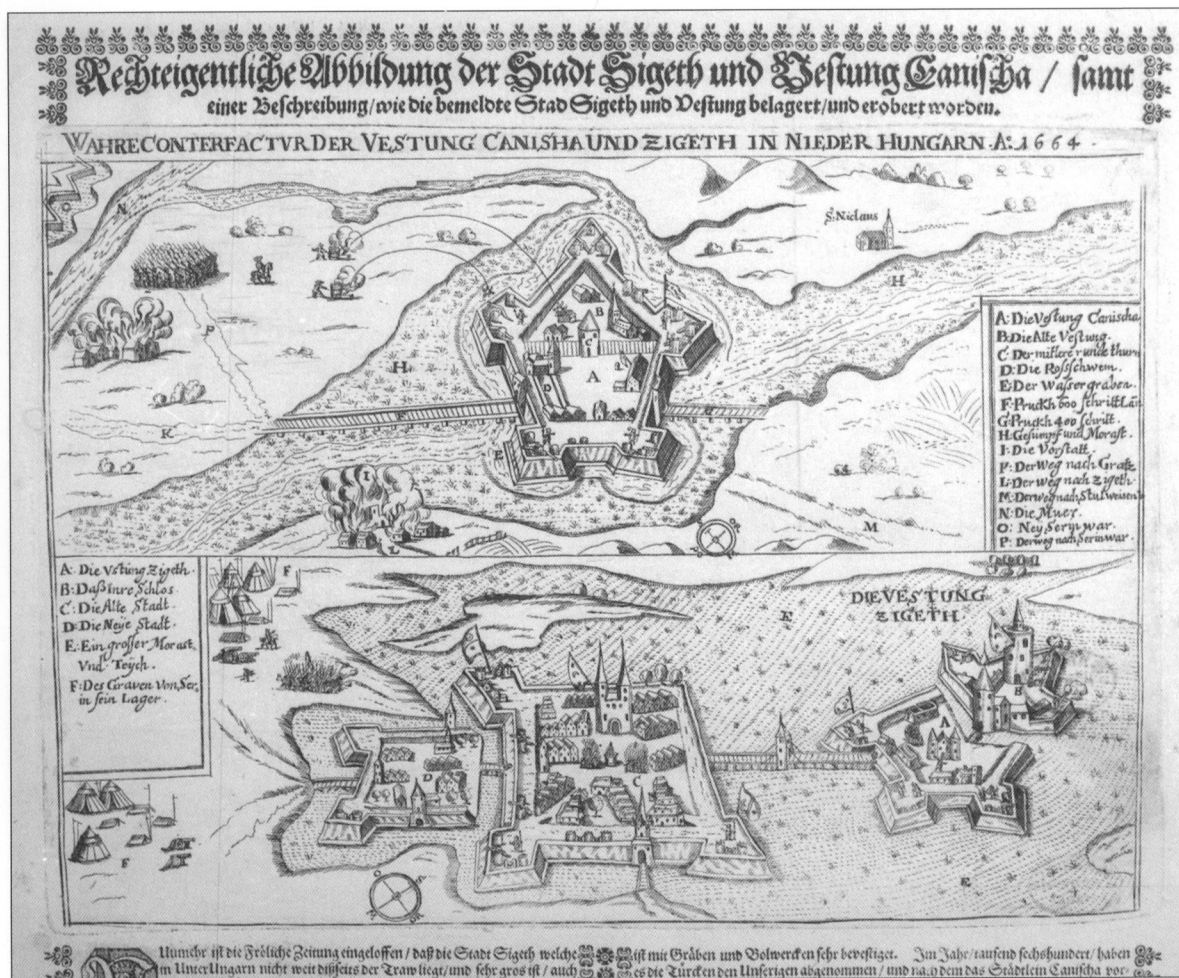

Lucas Schnitzer: Zrínyi-Újvár látképe Zrínyi Miklós mellképével, 1663

vevő kiemelkedő személyek portréjának társaságában. Így például a Zrínyi-Újvár 1663-as és Kolozsvár 1662-es ostromát együtt ábrázoló lapokon saját jelmondatával,⁶⁷ az eszéki híd felgyújtását és a téli hadjárat térképét megjelenítő kétrészes kompozíciókon a nagyvezér, illetőleg Zrínyi Péter arcképével együtt ábrázolták.⁶⁸ Kanizsa ostromának ismeretlen német mester által metszett röplap-illusztrációján az eredménytelen ostrom két másik tábornoka, Hohenlohe és Strozzi arcképe fogja közre Zrínyi portréját.⁶⁹ A kanizsai ostrom egyik olasz feliratú képén Küprili Ahmed nagyvezérrel együtt ábrázolták.⁷⁰ Egy flamand és francia nyelvű röplapon Nagykanizsa és Zrínyi-

Újvár jelképes alaprajzi ábrázolása mellett kétoldalt IV. Mohamed szultán és Zrínyi portréja látható.⁷¹ Zrínyi-Újvár és Csáktornya Lucas Schnitzer által készített közös ábrázolásán ugyanúgy megjelenik Zrínyi mellképe, mint Zrínyi-Újvár környékének ismeretlen német mester által metszett, a stratégiai helyzetet bemutató helyszínrajzán.⁷²

Az 1663/64. évi röplapok szöveganyagában megfigyelt jelenség, a két Zrínyi alakjának és hírnevének kontaminálódása néhány fiktív ostromábrázoláson is megjelenik. Zrínyi seregének Sziget melletti elvonulása okozhatta az álhír elterjedését, hogy Zrínyi visszafoglalta a várat a töröktől. Magyaror-

Ismertelen német mester: Szigetvár és Kanizsa ostroma, 1664

szágtól távol valós eseménynek tartották ezt, melyről látképes röplapok is megjelentek.⁷³ A hírt valószínűsítette Zrínyi vitézségének és hadi sikereinek ismertsége, továbbá a Zrínyi név hagyományos összekapcsolása Szigettel. A Sziget 1664. évi állítólagos ostromát bemutató fiktív képek 16. századi előképek és azok rézlemezeinek felhasználásával készültek, mégpedig úgy, hogy a szövegben egyszerűen átnevezték a táborokat, az erős lövetést Zrínyi felszabadító csapataihoz rendelték hozzá,

szemléltették a török védők kisebb ágyúzását és kivonulását, s a téli hadjáratra utaltak az évszak jellegzetességeivel.⁷⁴ Az 1566-os előképek könnyen hozzáférhetők voltak, mivel egyrészt Johann Gradelehn 1665-ben kiadott *Hungarische [...] Chronicája* az egyik korábbi képtípus szerint mutatta be az 1566-os szigeti ostromot. Másrészt Paulus Fürst már 1653-ban megvásárolta Hans Sibmacher Ortelius *Chronológiájában* 1602-ben megjelent metszeteinek rézlemezeit, s 1664-ben

Martin Zimmermann: A költő Zrínyi Miklós halála, 1664

megszerezte Ortelius művének és folytatásának kiadási privilégiumát.

A költő és hadvezér ikonográfiájának önálló, posztumusz csoportját alkotják a Zrínyi halálát megörökítő ábrázolások. 1664/65-ből jelenleg hét ilyen ábrázolás ismert, melyek részben szoros kapcsolatban állnak egymással.⁷⁵ A magyarázó felirattal kísért képek fő motívumai a több sebből vérző Zrínyin taposó vadkan, a vadterelő háló, a gyalogos vagy lovat vezető, kétségbeesett apród, a Zrínyi segítségére sietők csoportjai, a természeti környezet, a háttérben Csáktornya képe, Zrínyi testének elszállítása. A képek önállóan, röplapokon vagy különféle egyéb kiadványok illusztrációiként láttak napvilágot. Az egyik rézkarcot tizenegy hétsoros strófából álló gyászköltemény kíséri. Mindezekről jelentősen eltérő, eredeti felfogásban ábrázolja a témát Hiob Ludolf *Allgemeine*

Schau-Bühne der Welt (Frankfurt/M., 1699–1731) című művének kvalitásos rézkarc-illusztrációja.⁷⁶ (25. színes kép) Az ismeretlen művész szűk kivágásban mutatja be a sűrített kompozícióba foglalt, dinamikus jelenetet; az erdei környezetet éppen csak jelzi. A megvadult lóról leesett Zrínyi tehetetlenül fekszik a földön, kiszolgáltatva a támadó vadkannak, melyre egy lovas közvetlen közléről puskával tüzel.

Az egyéb ábrázolások közül a populáris sokszorosított grafika területéhez tartozik Johann Hoffmann rézmetszete, mely a felirat szerint egy 1664-ben Zrínyi fogságába jutott tatár torzszülöttet jelenít meg, kutyafüllel, hosszú nyakkal, kezében íjjal és nyílveesszővel.⁷⁷ A szatirikus lapnak, mellyel a Zrínyi iránti érdeklődést kívánták növelni, több változata ismert.⁷⁸ Az egyik Pedro Abadal fametszete, melyen olasz nyelvű szöveg tudósít arról, hogy a tatárt Zrínyi fog-

ta el 1664 februárjában, csata közben. A képbe helyezett két feliraton kívül Abadal különféle architekturális és tájképi elemekkel egészítette ki a kompozíciót. A lapnak angol, valamint flamand és francia nyelvű szöveggel ellátott, rézmetszetű változatai is ismertek a 17. századból. Abadal fametszete később előképül szolgált egy 1721-ben készült orosz rézmetszetnek.

Ezek a lapok alkotják a két Zrínyi nemzetközi hírnevének Magyarországon kívüli megrendelésre készült, új ikonográfiai típust létrehozó utolsó dokumentumait. A Zrínyi család hírneve Európában ezután hanyatlani kezd, a magyar és a horvát történelemben és kultúrában azonban tovább nő.

Az ikonográfia megújítási kísérletei a 20. századig

A győztes szentgotthárdi csatát követően, 1664 augusztusában megkötött, Magyarország számára rendkívül előnytelen vasvári béke szavatolta a török expanzió megállítását és a nyugati országok biztonságát, melynek következtében Magyarország átmenetileg kikerült az európai közvélemény érdeklődésének középpontjából. Ez az egyik oka annak, hogy a Zrínyi-ábrázolások mecenatúrájának súlypontja a 17. század utolsó harmadától fokozatosan áthelyeződött Magyar- és Horvátországra. Másfelől a költő és hadvezér körül a halálát követően kialakuló, új történelmi hagyomány átmenetileg háttérbe szorította a szigeti hős alakját. A két alak nem mindig választható szét egymástól, sőt, a 19. században előfordul a kontamináció a család hős női tagjának, Zrínyi Ilonának a figurájával is. (38. színes kép) A két Zrínyi ikonográfiája a költő és hadvezér halálát követően egymással párhuzamosan alakult, ezért a továbbiakban egymás mellett követjük nyomon annak alakulását.

A képzőművészeti hagyomány története a 17. század utolsó harmadától szorosan összefügg a magyarországi politikai és irodalmi Zrínyi-hagyomány, valamint az európai érdeklődés változásával. Az 1670-es évek elején megjelent nagy történeti művek, mint pl. Gualdo Priorato összeállítása I. Lipót győztes hadjáratairól és a *Theatrum Europaeum*, a költő és hadvezér Zrínyiről közöltek portréábrázolásokat.⁷⁹ A Wesselényi-féle rendi szervezkedés és a véres megtorlások sorozata azonban, közöttük Zrínyi Péter, a költő öccsének kivégzése,⁸⁰ árnyékot vetett Miklós személyére is. (30., 31. színes kép) A költő Zrínyiben már kortársai a Habsburgok ellen kibontakozó nemzeti küzdelem vezéralakját látták. Tragikus halála körül Habsburg-ellenes tendenciával kiterjedt legendaképződés indult meg, s az udvari és egyházi körök is igyekeztek a saját érdekeiknek megfelelően beállítani az eseményt.⁸¹ A 17. század végének és a 18. század elejének nemzeti függetlenségi törekvései tovább ösztönözték a Zrínyi-hagyomány kibontakozását, s a Zrínyi név fokozatosan a Habsburgokkal szembeni nemzeti ellenállás szimbólumává vált.⁸² Ezek a törekvések azonban a Rákóczi-szabadságharc 1711-ben bekövetkezett bukását követő időszakban csupán rejtve működhettek tovább.

A politikai és irodalmi hagyomány csak a 18. század végén felerősödő nemzeti mozgalomban éledt újjá, melyben a költő és hadvezér nagyságának elismertetéséért vívott harc politikai jelentőségűvé és a két Zrínyi a nemzeti önértelmezés állandó részévé vált. A sokszorosított grafikai portrékon ekkor jelentek meg az első magyar és horvát nyelvű feliratok. A század végétől kezdve számos új, romantikus, hazafias és humoros-szatirikus irodalmi feldolgozása született a szigeti ostromnak és a költő alakjának, s e művek jelentős mértékben ösztönözték az ikonográfia megújítási törekvé-

seit. Megkezdődött egy nemzeti Zrínyi-kultusz kibontakozása, melyben magyar és horvát nemzeti hőssé stilizálták át és a nemzeti-rendi reprezentáció szolgálatába állították mindkét Zrínyit, s amely az 1848-as forradalom körüli időben érte el tetőpontját. Mindketten egyformán szerepelnek a kor irodalmában, s az írók és politikusok egyaránt a két Zrínyit állították a hazafiság egyik legfontosabb példájaként a nemzet elé. Arany János *Zrínyi és Tasso* című, 1859-ben megjelent tanulmánya végérvényesen a magyar irodalom nagyjai közé emelte a költőt. Ezzel egy időben kísérletek történtek a Zrínyiek alakjának átformálására a katolikus egyház és a Habsburgok bajnokaivá, majd a két világháború közti Horthy-rendszer és 1948 után a kommunista hatalom is a saját igazolására igyekezett felhasználni emléküket.

A költő és hadvezér Zrínyi 18. századi festményábrázolásai jórészt a sokszorosított grafikából ismert képtípusok különböző kvalitású változatai.⁸³ A nagyobbbrészt ismeretlen mesterek által festett képek a 17. századi hagyomány folytatásaként többnyire főnemesi családok és katolikus főpapok arcképgyűjteménye számára készültek, s a reprezentáció célját szolgálták. Ezt tanúsítják például a Batthyány, a Festetich és a Brunswick család tulajdonából,⁸⁴ illetőleg az Egri Érseki Líceum Képtárából⁸⁵ előkerült változatok. (21–23. színes kép) A hagyomány folytatódott a 19. században is.

A szigeti Zrínyi alakját a 18. században is a császár és a birodalom iránti áldozatvállalás hőseként tartották számon. Ezt jelzi pl. a *Corpus Juris Hungarici* 1751-es és 1779-es kiadásainak egyik illusztrációja, melyen II. Miksa császár portréjának háttérében jelenik meg Szigetvár látképe.⁸⁶ Ezzel szemben Zrínyi Péter sorsának emléke nem kedvezett a költő gyakori ábrázolásának. Ezt tanúsítják azok a képek, melyek a költőt ábrázolják, de a felirat

és a várból való kitörés mellékjelenete a szigeti hőssel azonosítják.⁸⁷ (20., 24. színes kép) A téves névmegjelölés lehet ugyan véletlen, de nagyobb a valószínűsége a szándékos névcserne lehetőségének.

A 17. század legvégén született meg az az ábrázolástípus, melynek továbbfejlesztett változata a 18. század végétől fontos szerepet játszott a szigeti Zrínyi ikonográfiájában: a várból kitörő magyar katonák és a törökök küzdelmének ábrázolása. A téma jelenleg ismert legkorábbi képzőművészeti kidolgozása, Georg Andreas Wolfgang ifj. Johann Andreas Thelott nyomán készült rézkarca és rézmetszete, Paul Rycaut *Die Neu-eröffnete Ottomanische Pforte* című munkájában látott napvilágot 1694-ben Augsburgban.⁸⁸ A leeresztett felvonóhídon zászló alatt kitörő, páncélos magyar katonák küzdenek a nyíllal és puskával támadó törökökkel, Zrínyi alakja azonban nem emelkedik ki. A témát ezt követően csak elvétve ábrázolták, s 1788-ban tűnik fel ismét Stephan Dorffmaister Szigetvár elfoglalását és Zrínyi halálát bemutató, nagyszabású kupolafreskóján.⁸⁹ Az egykori török dzsámiból átalakított szigetvári római katolikus plébániatemplom falain a bécsi származású, Magyarországon megtelepedett festő a vár elvesztését és égi segítséggel történő visszaszerzését ábrázolta. A kupolafreskó antik reminiscenciákat idéz: a törökök csak úgy tudják legyőzni Zrínyit, hogy – mint Héraklész Antaioszt – felemelik a földről. (9. színes kép) A barokk hagyományú történeti festészetet képviselő Dorffmaister a magyar szentek – korabeli ábrázolásokon gyakori – öltözetéhez hasonló díszruhában, magyaros bajusszal és részben a költőre emlékeztető arcvonásokkal jelenítette meg Zrínyit.

A téma számos további változatnak előképkül szolgáló, monumentális megvalósítása már egy következő korszakban, a birodalmi

Georg Andreas Wolfgang: Szigetvár ostroma, 1694

patriotizmus és történelemszemlélet, az állami történeti reprezentáció jegyében született. A Magyar Nemzeti Múzeum 1807-es megalapítását követően József nádor kezdeményezte a nemzeti emlékezet számára megőrzendő történelmi események ábrázolását. A Peter Krafft udvari festőnek adott megbízás három képre szólt, melyek közül az egyik Zrínyi szigeti ki-rohanását és hősi halálát ábrázolja.⁹⁰ (10. színes kép) A másik két kép témája a Mária Teréziá-

hoz kapcsolódó, 1741-es *Vitam et sanguinem* országgyűlési jelenet, illetőleg I. Ferenc magyar királlyá koronázása 1792-ben. Az áldozatvállalás két múltbeli példájának összekapcsolása az aktuális uralkodó alakjával mutatja, hogy a Zrínyi-képnek fontos szerepet szántak a Habsburgok magyarországi legitimációjában. A kép jelzi azt is, hogy a 19. század elején megnőtt a dinasztikus történelemfelfogástól eltérő érdeklődés a nemzeti közösség erkölcsi

1. Ismeretlen német mester:
Szigetvári Zrínyi Miklós, 1566/67

2. Adriaen van Conflans után:
Szigetvári Zrínyi Miklós halotti portréja, 17. sz.

3. Ismeretlen mester: Szigetvári Zrínyi Miklós allegorikus ábrázolása, 1587 körül

4. Ismeretlen mester:
Szigetvári Zrínyi Miklós, 16. sz. második fele

5. A Topkapı Sarayı festőműhelye:
Diván Szigetvár eleste után,
az előtérben Zrínyi karóba húzott feje, 1588

6. Ismeretlen mester:
Szigetvári Zrínyi Miklós, 17. sz. első fele

7. Ismeretlen mester Dominicus Custos nyomán:
Szigetvári Zrínyi Miklós, 19. sz. első fele

8. Kiss Bálint: Szigetvári Zrínyi Miklós,
1842

9. Dorffmaister István: Szigetvár elfoglalása és Zrínyi Miklós halála, 1788

10. Johann Peter Krafft:
Zrínyi kirohanása, 1825

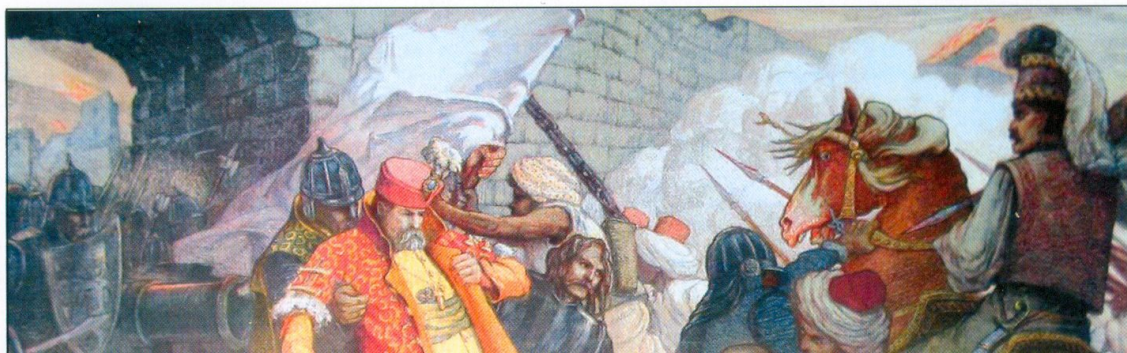

11. Ismeretlen magyar mester:
Zrínyi kirohanása, 1840 k.

12. Ismeretlen mester Eduard Gurk nyomán: Zrínyi kirohanása, 1831/40

14. Székely Bertalan: Zrínyi kirohanása, 1885

15. Hollósy Simon: Zrínyi kirohanása, 1896

16. Ismeretlen mester: Bartha János mint Zrínyi, 19. sz. első fele

17. Joseph Klieber: Szigetvári Zrínyi Miklós, 1830 k.

18. Csontváry Kosztka Tivadar: Zrínyi kirohanása, 1903

19. Jan Thomas: A költő Zrínyi Miklós, 1662/63

20. Ismeretlen mester:
A költő Zrínyi Miklós egész alakos képmása, 18. sz.

21. Ismeretlen mester:
A költő Zrínyi Miklós, 18. sz.

22. Ismeretlen mester:
A költő Zrínyi Miklós derékképe, 18. sz.

27. Balló Ede:
A költő Zrínyi Miklós mint vadász, 1896

28. Kondor Béla: Zrínyi Miklós,
a költő mellképe, 1965

29. Borsos Miklós: A költő Zrínyi Miklós (érem elő- és hátlapja), 1983

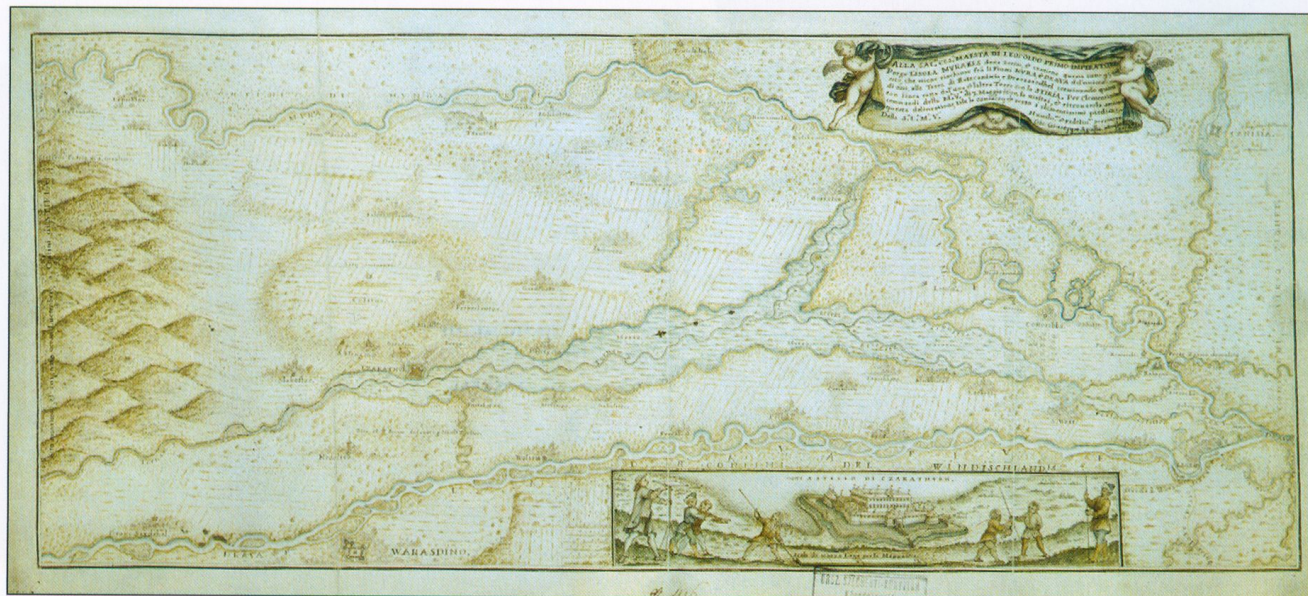

30. Ismeretlen mester:
Zrínyi Péter álló egész alakos képmása, 1650-es évek

31. Ismeretlen mester: Zrínyi Péter derékképe,
1660-as évek

32. Giovanni Giuseppe Spalla: A Muraköz térképe Csáktornya látképével, 1670

33. Ismeretlen mester: Az árpási templom oltárképe Zrínyi Péter alakjával, 1663–64

34. Madarász Viktor: Zrínyi és Frangepán a siralombházban, 1864

35. Krsto Hegedušić: Zrínyi Péter lovas képmása, 1940

36. Ismeretlen mester: Zrínyi Ádám gyermekkori képmása, 1660–1670-es évek

37. Ismeretlen mester: Zrínyi Ádám derékképe, 17. sz. vége

38. Ismeretlen mester: Zrínyi Ilona fél alakos portréja, 18. sz. első fele

értékrendjét megjelenítő korszakok és hősök ábrázolása iránt.

Krafft a neoklasszikus iskola központi alakjának számító és Napóleon hivatalos festőjeként dolgozó Jacques-Louis David tanítványa volt Párizsban; reprezentatív festői nyelve jórészt mesterét követi. A nagy művészi intenzitású Zrínyi-kép kompozíciója rendkívül mozgalmas, s a hídon egymásnak feszülő ékalakzatok ütköztetésére épül. A képet először 1825-ben állították ki Bécsben, de a magyar literátorok között már ezt megelőzően vita alakult ki a történeti hűség kérdésében. A költő Zrínyi munkáit a szigeti Zrínyi és Zrínyi Péter képével együtt 1817-ben kiadó Kazinczy Ferenc zavarónak találta, hogy a történeti forrásokkal ellentétben Krafft lóra ültette hősét, s ellenvetést tett az arc megformálásával szemben is. Válaszában Krafft egy 1570-ből való „ritka kép”-re és más forrásokra hivatkozott, Kazinczy pedig ismertető leírást közölt Krafft képeinek bécsi kiállítása alkalmából. Krafft Rubens *Amazonok csatája* című festményét vette alapul az elrendezésben, s annak tömegelosztása alapján ültette lóra Zrínyit. Az arc hitelességét Kazinczy joggal kifogásolta, mert Krafft a költő és hadvezér egyik tévesen lemásolt képmása alapján dolgozott. Az arcot a festő kijavította, a lovas alak azonban a helyén maradt.

A festmény 1846-ban került a Nemzeti Múzeumba, melynek 1870-ben megjelent ismertetője néven nevezi a kép több mellékalakját. A politikai aktualitást hordozó ideálportré nyomán közel száz évre a „kirohanás” vált a szigeti Zrínyi ikonográfiájának egyik központi témájává. A téma korabeli népszerűségét jelzi, hogy egy ún. óráképen is felhasználták a kompozíciót, (11. színes kép) s a bécsi Kunstverein 1836-ban kiadott, Franz Stöber által készített prémiumlapja is Krafft alkotása nyomán ké-

szült.⁹¹ Egy másik óráképen, melynek kompozíciója a bécsi Eduard Gurk Osolsobie János rajza nyomán született litográfiáját követi, középen a zászlót vivő Juranics Lőrinc alakja emelkedik ki, míg Zrínyi tőle jobbra, sötétvörös ruhában látható (1831).⁹² (12. színes kép)

Az ábrázolás történeti hűségét érintő kritikák ösztönzésére és Krafft festményének felhasználásával Moritz von Schwind a hagyománynak megfelelően, gyalogosan ábrázolta Zrínyit, ettől eltekintve azonban a két kompozíció több megfelelést mutat.⁹³ Schwind grafikája nyomán Josef Kriehuber litográfiát készített, amit egy bécsi kiadó sokszorosított a *Zur vaterländischen Geschichte* című sorozat részeként.⁹⁴ A kép egyik változatát a kiadó elárta József nádornak szóló ajánlással, ami jelzi, hogy a nádor kezdeményezőszerepe közismert lehetett a jelenet megfestésében.

Ugyanez a téma valamivel később megjelent az ötvösművészetben is. Egy Szentpéteri Józsefnek tulajdonított, ezüst domborműpár közül az egyik a „Zrínyi kirohanása”, a másik a „Barbarossa Frigyes ikonionai ütközete” témát ábrázolja.⁹⁵ A mozgalmas kompozíción Zrínyi a jobb oldalon látható vár kapujából kardjával ront a törökökre. Alul egy gerendán heverő, magyar ruhás katona szentkoronás címerpajzsot tart, melyre egy mellette fekvő figura lábbal tapos.

A „Zrínyi kirohanása” téma olajkép változatát 1885-ben megfestette Székely Bertalan is. Ennek sajátossága, hogy a hőst még a váron belül, a kirohanás előtti pillanatban, esdeklő asszonyok, gyermekek és harcra induló vitézek között ábrázolja.⁹⁶ (14. színes kép) A téma közel másfél évtizedig foglalkoztatta Székelyt, s több vázlatot készített a festményhez. Krafft képe aligha hatott rá. Korszerű művészi eszközökkel dolgozott, s a nemzet lelkiismeretére hivatkozó értelmezést adott a történeti jelenetnek.

Moritz von Schwind – Josef Kriehuber: Zrínyi kirohanása, 1820-as évek

A „kirohanás”-téma számos 19. század végi és 20. század eleji, a historizmus meghaladására törekvő változata közül említést érdemel Hollósy Simon olajképe, mely Székely Bertalan kecskeméti falképeihez hasonlóan a millennium évében készült.⁹⁷ (15. színes kép) A Münchenben tanult, ugyanott saját festőiskolát vezető és a plein air szellemében a historizáló stílus megújítására törekvő Hollósy képének kompozíciója, mozgalmassága és több motívuma távoli Krafft-reminiszcenciákat idéz. Egyedül Zrínyi vágatató alakja emelkedik ki, a környezetet és a mellékalakokat csupán

jelzésszerűen érzékelteti. Csontváry Kosztka Tivadar 1903-as alkotása a téma merőben új felfogásán alapul: a történeti forrásoktól független, egyéni megformálású fantáziakép.⁹⁸ (18. színes kép) Zrínyi nem „kirohan”, hanem egy lángoló tetejű kastély kapuja előtt, magányosan áll, s kard helyett pisztolyt szegez a vele szemben egy gémeskút mögött támadni készülő törökökre. Vitézei a kapunyílásban várakoznak. Az alak magánya a hős elhagyatottságát, kiszolgáltatottságát hangsúlyozza. Mellette kétoldalt fadézsában egy-egy zöldellő törpepálma áll, földig hajló levelekkel. A gémeskút

a magyar táj és a 19. századi tájfestészet egyik jellegzetes, gyakran jelképes értelemű eleme; az épület mintegy a természet része. A múlt és a jelen, a szimbolikus és a konkrét világ elválaszthatatlan egységbe olvad a festő antihistorista törekvéseit dokumentáló képen.

Nem sokkal Krafft képe után, ugyancsak a feltámadó nemzeti öntudat időszakában készültek a pannonhalmi bencés főapátság klasszicista könyvtártermének freskói, melyeken helyet kapott a szigeti Zrínyi medalionba foglalt arcképe (1830 körül). (17. színes kép) A portré a Minervát egy tanulni vágyó ifjúval ábrázoló mennyezetkép két hosszanti oldala mellett elhelyezett arcképsorozatba illeszkedik. A sorozat sajátossága, hogy a magyar tudósok, költők és hadvezérek válogatott arcképei a tudományok és művészetek terén is jeleskedő két nagy magyar uralkodó portréját fogják közre. A freskó egyaránt tanúsítja a reformkori patriotizmus gondolatát és a magyar bencésekre egyébként is jellemző hazafias érzületet.⁹⁹

Az 1830-as évektől kezdve jelentősen megsaporodtak az irodalmi és színpadi ihletésre készült ábrázolások. Ezt a folyamatot mutatják azok a szerepképek, melyek Karl Theodor Körner nemzeti lelkesedéssel fogadott Zrínyi-drámájának a budai Várszínház-beli előadása nyomán születtek 1833 és 1846 között.¹⁰⁰ A részben azonos sémát követő kompozíciók Bartha János színészt ábrázolják Zrínyiként. (16. színes kép) A maszk és az öltözet 16. századi rézmetszetek hatását tükrözi, az utóbbi egyben az első historizáló kosztüm a magyar színház-történetben. Barabás Miklós egész alakos olajképen és litográfián is ábrázolta Barthát mint Zrínyit, az utóbbi a *Pesti Divatlap* mellékleteként jelent meg.¹⁰¹ Barabás munkái Marastoni Józsefnek a költő Zrínyit hangsúlyozottan magyar nemesi viseletben ábrázoló litográfiájával¹⁰² együtt jelzik a nemzeti

Barabás Miklós: Bartha János mint Zrínyi Miklós, 1846

sajátosságok megmutatására irányuló törekvést, s szoros összefüggésben állnak a nemzeti azonosságtudat és a nemzeti forma keresésének más korabeli képi reprezentációival.

Az 1848/49-es szabadságharc leverését követő időszakban tovább erősödött a Zrínyi név politikai jelentése, ami az ikonográfiát is befolyásolta. Ennek egyik szemléletes példája nem egyik vagy másik Miklóshoz, hanem az 1671-ben kivégzett Zrínyi Péter fiához, az életfogytiglani börtönre ítélt Zrínyi Jánoshoz kapcsolódik. A történeti festészet megújítójaként ünnepelt Madarász Viktor 1856-ban mu-

Raphael Jacquemin: Szigetvári Zrínyi Miklós, 1862

tatta be Az utolsó Zrínyi című alkotását, mely Zrínyi Jánost ábrázolja börtöncellájában.¹⁰³ Zrínyi János sorsát a történeti források alapján egy 1848 nyarán megjelent, azonos című elbeszélés aktualizálta először. Madarász műve a nemzeti szenvedéstörténet eseményeit ábrázoló képek sorozatának jellegzetes darabja. A festő lelki folyamatokat kifejező vonásokkal jeleníti meg az egyént, akinek személyisége a közösségi erkölcs megtestesítőjévé válik. A kép Habsburg-ellenes jelentéstartalma nyilvánvaló: az életfogytiglan sínylődő rab képe felidézi a szabadságharc leverése utáni megtorlás áldozatait. Ikonográfiai rokonságát az ugyanebben az időszakban sorra születő fogolyképek jelölik ki. A téma népszerűségét mutatja, hogy 1860-ban és 1862-ben megjelent litografált változata. 1858-ban Madarász megfestette a

költő Zrínyi ideálképmását is.¹⁰⁴ Madarász egy másik, ugyanebbe a gondolatkörbe tartozó festményén¹⁰⁵ (1858) Zrínyi törökellenes röpiratának szállóigévé vált mondata („Ne bántsd a magyart!”) a lányán esett gyalázat megtorlására készülő magyar főúr, Zách Felicián lába mellé állított bárd felirataként olvasható.

A Zrínyi-ikonográfia korábbi darabjainak ekkor már kivételesnek mondható nyugat-európai felhasználását tanúsítja Raphael Jacquemin ugyanebben az időben, 1862-ben Párizsban kiadott nagyszabású viselettörténeti munkájának egyik illusztrációja, melyhez – ugyanúgy, mint Kiss Bálint Zrínyi portréjához (8. színes kép) – Dominicus Custosnak a szigeti Zrínyit ábrázoló 1601-es egész alakos rézkarca szolgált előképkül.¹⁰⁶

Irodalmi és színpadi források nyomán 1860-ban két újabb, viszonylag ritkán ábrázolt téma jelenik meg a sokszorosított grafikában: „Zrínyi esküje” és „Zrínyi visszautasítja a török követek felszólítását a vár átadására”.¹⁰⁷ A litográfiák irodalmi forrása Zrínyi eposzának ötödik és hatodik éneke, közvetlen előzménye egy jótékony célú színpadi előadás volt, melyet főrangúak tartottak a Nemzeti Színházban a horvátországi, szlavóniai és határőrvidéki szűkölködők megsegítésére. Az előadásban két élőképet mutattak be az 1566-os ostromból; a jeleneteket *A szigetvári vértanúk* című szomorújáték szerzője, Jókai Mór kommentálta. Az élőképeket megörökítő litográfiák a *Képes Újság* című folyóiratban jelentek meg, ezeket a kiadó önálló műlapként is forgalomba hozta. A színpadi előadásra és a litográfiák megjelentetésére Habsburg-ellenes tüntetések és azok szétverése idején, feszült belpolitikai helyzetben került sor, melyben a szigeti Zrínyi alakja különleges jelentőséget kapott. A lapok egyben jelzik a folyamatot, melynek során a történelem képei, köztük a szigeti Zrínyivel

Kelety Gusztáv: A költő Zrínyi Miklós halála, 1860-as évek

kapcsolatos ábrázolások, a 19. század második felében rendszeresen megjelentek a magánélet körében.

1860 táján új korszak kezdődött a magyar történeti festészetben, s az 1860-as évekre tehető a Zrínyi-ikonográfia egy másik megújítási kísérlete, a költő Zrínyi halálának ábrázolása. Kelety Gusztáv először rajzvázlatot készített, majd a romantikus tájfestészet hagyományait a történeti jelenettel ötvöző kompozíciót áttette litográfiába.¹⁰⁸ A sokszorosított változat megjelent a Magyar Képzőművészeti Társulat 1866. évi emléklapjaként.

A szigeti hőshöz hasonlóan a hatvanas években a költő és hadvezér is helyet kapott az állami történeti reprezentációban. Első, élet-

nagyságú márványszobrát a bécsi Arsenalban állították föl, az osztrák–magyar hadvezérek képmásainak sorozatában, 1864/65-ben.¹⁰⁹ (26. színes kép) Néhány év múlva a kifaragásában segédkező Izsó Miklós a költő mellszobrát készítette el a Nemzeti Múzeum díszlépcsőháza számára, II. Rákóczi Ferenc és a 19. századi kulturális élet ismert alakjainak szobraival együtt.¹¹⁰ Az állami történeti reprezentáció és a polgári erénynek mintaképül állított személyiséget dicsőítő emlékműkultusz jegyében készült 1898–1902 között Róna József budapesti szobra a szigeti Zrínyiről.¹¹¹

Friedrich Werthes Zrínyi-drámájának zárójelenete volt a forrása Karl Federle 1871-ben kiadott litográfiájának, mely Franz Xaver

Haranghy Jenő: Zrínyi szelleme egyesíti a múlt és jelen magyar katonáit, 1941

Weber festménye nyomán készült Münchenben, s magyar felirattal ellátva a *Magyarország és a Nagyvilág* című lap mellékleteként jelent meg, „Szigetvár végpercei” címmel.¹¹² Az 1790-ben megjelent német nyelvű darabnak még ugyanabban az évben napvilágot látott nemzeti szellemű magyar átdolgozása, s ezt követően többször előadták. A lapon Zrínyi előkelően öltözött felesége égő fáklyával felrobbantani készül a vár puszkaporos tornyát; tettét a rátörő törökök már nem tudják megakadályozni. Werthes drámájának zárójele nete volt a forrása egy lényegében ugyanezt a motívumot ábrázoló színes nyomatnak a 20. század elejéről, mely „Zrínyi Ilona hőstette Munkács várának védelmében 1688” felirattal látott napvilágot.¹¹³ A fiktív jelenet Sziget török ostroma, a Zrínyi név és a Munkácsot hősieen védelmező nő alakjának összekapcsolásával keletkezett.

Az 1867-es kiegyezés után felerősödött állami történeti reprezentáció nyomán a szigeti

Zrínyi alakja többször megjelenik a magyar történelem nagyjait ábrázoló képsorozatokon. Székely Bertalan falképsorozatán a kecskeméti Városháza üléstermében, mely a nemzeti múlt bemutatásának igényével készült, egész alakos ábrázolását láthatjuk a magyar történelem kiemelkedő személyiségei és allegorikus jelenetek társaságában.¹¹⁴ A sorozat az 1896-os millennium méltó megünneplésére készült, állami megbízás alapján, koncepciója a budapesti millenniumi emlékmű terveivel állítható párhuzamba. Különlegessége, hogy a festő a nemzeti uralkodók mellett a függetlenségi mozgalmak vezetőit és államférfiit is besorolta a pantheonba. Ugyancsak a millennium alkalmából készítette el Balló Ede a költő Zrínyi egész alakos vadász képmását a zalaegerszegi vármegyeháza dísztermébe. (27. színes kép) Az ikonográfia megújítási kísérletét jelzi, hogy Balló Diego Velázquez „Don Fernando infáns, bíboros mint vadász” című festményét választotta előképül.¹¹⁵

A 20. században fokozatosan felértékelődött a költő alakja, s a Zrínyiek kultuszát a kibontakozó tudományos kutatás mellett a mindenkor hivatalos politika is támogatta. 1904-ben látott napvilágot a Zrínyi eposzát illusztráló első narratív képsorozat, a válogatott művek kritikai kiadásában.¹¹⁶ Az első világháború után a költő Zrínyi növekvő mértékben aktualizálódott: alárendelődött a kor ideológiájának és még inkább kultikus jelentőségűvé vált. Személyiségét erősen sematizálták, a katonára és hadvezérre korlátozták, s különféle politikai, társadalmi programok hordozójává tették.¹¹⁷ Az ikonográfia felhasználását a második világháború katonai propagandájának céljaira jól mutatja pl. a Weiss Manfréd hadiüzem munkásai által készített, bronzírozott vasplakett 1939-ből,¹¹⁸ továbbá a *Magyar Katonaújság* 1940–43 között publikált cikkeinek több illusztrációja.¹¹⁹ Haranghy Jenő Zrínyivel kapcsolatos ikonográfiai kísérletein a 19. századi historizmus hagyománya él tovább és keveredik a politikai plakáttervező és az illusztrátor látásmódjával. Új motívumként jelenik meg nála a Zrínyi-Újvárt talicskával építő, a könyvtárban dolgozó, a múlt és a jelen magyar katonáit egybefogó, a kardját felajánló és a megdicsőülő Zrínyi figurája. Istokovics Kálmán a táborban katonai térképet tanulmányozó Zrínyit örökítette meg.

Horvay Jánosnak a költőt ábrázoló egész alakos mészakőszobra 1943-ban eredetileg Csáktornya, a család lakhelye számára készült.¹²⁰ A békeszerződések következtében a város Jugoszláviához került, ezért 1964-ben Szigetváron állították fel a szobrot. Már egy új korszakba tartozik Somogyi József 1968-as bronz lovas szobra, melyet ugyancsak Szigetváron, a vár belső udvarán állítottak fel.¹²¹ Zrínyi kissé felemelkedik a nyeregből, leengedett jobbában kivont kardot tart. Szikár alakja sajátos egysé-

get alkot a fejét és nyakát vízszintesen előre nyújtó ló figurájával. A talapzaton olvasható idézet a költő eposzából Hektorhoz hasonlítja a szigeti hőst. Makrisz Agamemnon szigetvári szobra (1988) a Zrínyi verseskötetének címlapjáról átvett, jelentősen átalakított szírénmotívumot kombinálja a költő portréjával és az eposz V. énekéből vett idézettel.¹²²

A legújabb Zrínyi-ábrázolások nagyobb részt abba a folyamatba illeszkednek, melynek során az 1960-as, 1970-es évektől több művész kezdett foglalkozni a modern művészet által addig programszerűen elutasított történelem világával, s egyéni formanyelvet tükröző, személyes hangú művekkel adózott a magyar történelem és irodalom alakjainak. Kondor Béla olajképe (1965) a költőről például Zündtnek a szigeti hősről készített metszetének beállítását követi, a kéztartás azonban jelentősegteljesen módosult: felemelt jobbában Zrínyi hadi szekerét tart, melyre bal mutatóujjával határozottan rámutat.¹²³ (28. színes kép) A háttérben húzódó falon elhelyezett apró rácsos ablak és a rámutató gesztus együtt világítja meg a kép aktuális üzenetét: a szabadság fegyverrel történő megvédésének, illetőleg visszaszerzésének gondolatát. A kép mutatja Kondor törekvését az ábrázolási konvenciók tudatos rombolására, a hagyomány elemeinek szabad variálására és újraértelmezésére. A kép bal felső sarkában elhelyezett többértelmű felirat („ZRINYI”), a címadás („Zrínyi Miklós, a költő”) és a felhasznált előkép közti eltérés bizonytalanságot, feszültséget teremt, gondolkodásra ösztönöz, ami a festő további fontos célkitűzése.

A különböző történeti motívumok egyéni kombinációját példázza Buday György fametszete a költőről az 1970-es évek elejéről, mely a magyar költészet nagyjairól készített sorozat egyik darabja.¹²⁴ Somogyi Győző az 1980-as években elkészítette mindkét Zrínyi ábrázo-

lását, a magyar hősök száz darabból álló arc-képcsarnokának részeként.¹²⁵ A sorozat többi tagjához hasonlóan mindkét képmást nemzeti színű keretezés övezi, s mindkettőn érződik az előképek gondos tanulmányozása, a dekoratív szándék és a historizáló törekvés. Míg a szigeti hőst profilban, díszes páncélban, fején sisakkal ábrázolta a festő, a költő portréján hangsúlyos motívumot alkot a zsinóros mente alól kinyúló, behajlított jobb kar és a nézőre irányuló, éles tekintet. A költőről készített emlékérmek közül Borsos Miklósé (1983) emelhető ki.¹²⁶ (29. színes kép) Az előlap Gerhard Boultats 1664-es rézmetszetű portréjának ikonográfiai típusát követi, az arc fő formáinak és a dús hajzat plasztikus ábrázolásával. A hátlap az ágaskodó lovas portrék nyomán készült, a fő alakot a török elleni harcokat idéző motívumok veszik körül. A hátlapon az országban való megmaradás és helytállás gondolatát hirdető Zrínyi-idézet olvasható.

Összegzés

Az ikonográfia legfontosabb jellemzője a témák, technikák, műfajok, ábrázolástípusok és funkciók nagy változatossága. Ebben a tekintetben a két Zrínyi ikonográfiája odaállítható a legjelentősebb magyar történeti személyiségek, Szent István király, Hunyadi Mátyás és II. Rákóczi Ferenc rendkívül gazdag ábrázolási hagyománya mellé. Megfigyelhetjük a folyamatot, melynek során már az első képmások nyomán kibontakozott egy reprezentatív portréhagyomány, s viszonylag rövid idő alatt változatos ábrázolástípusok jöttek léte. Amint Zrínyi eposza a nemzeti történelem eseményeit értelmező kora újkori retorikai toposzok gyűjteménye, úgy a két Zrínyi ikonográfiája is magában

foglalja a magyar azonosságtudat és a külföld Magyarország-kepeinek számos elemét.

Az ikonográfia tanúsítja a Zrínyi-kép történeti változásait, jelzi a képi formában megjelenő humanista történetiszemlélet magyarországi befogadását, elterjedését és népszerűvé válását, s szemlélteti a nemzeti történelem iránti érdeklődés 17. század végi kibontakozását és 19. századi látványos fellendülését. Megmutatja azt is, milyen alapformákban ölt testet a történelem a művészetben, kifejezi a múlt koronként és országonként változó értelmezéseit,¹²⁷ s érzékelteti a magyarországi történeti és képi hagyomány összefüggéseit az európai művészettel, politika- és esztétikával. Bemutatja a történelem aktualizálásának különböző célokat szolgáló változatait, s tükrözi a helyüket, erkölcsi mozgásterüket és egyéni formanyelvüket kereső művészek kifejezési lehetőségeit. Végül, de nem utolsósorban, mintegy kicsiben érzékelteti a történelem nagyhatalmú főszereplőinek és egymással versengő epizodistáinak valódi szereposztását, s példázza azt is, a történelmi személyiségek milyen kiszolgáltattak az utókor változó érdekeinek.

A művek esztétikai színvonala rendkívül változatos, s a provinciális megoldások mellett számos közepes és néhány kiemelkedő kvalitású darabot is számba vehettünk. A szigeti hős alakja a különféle irodalmi ábrázolások sorozata révén tágabb lehetőséget kínált az ikonográfia folyamatos megújításához, mint a 17. század legnagyobb magyar költője, a kiváló hadvezér, a politikai elmélet és a hadtudomány nemzetközi mércével mérhető klasszikusa. Az ikonográfia pontosan mutatja a Zrínyi-kép folyamatos alakulását a kortársak és az utókor szemében, s a költő életében készült képmások tanúsítják a fiziognómia és a testi megjelenés változásait. Több példát találtunk a kedvelt

előképek ismételt alkalmazására, a manipulatív szándékkal történő, másodlagos felhasználásra, a kontaminációra és a fiktív ábrázolásokra. A motívumok állandósága mellett nagy számban találhatók kompozíciós és motivikus újítások, melyek folyamatosan dinamizálják az ikonográfiai hagyományt.

Mindkét Zrínyi a törökkel szembeszegülő, halála után felmagasztalt keresztény hős típusát képviseli, akinek először maga vagy családja állított emléket, s utóbb ez lett a kiindulópontja számos ábrázolásnak. A 16. és a 17. században a képek funkciói a megörökítés, az emlékéllítés, a főúri reprezentáció és a felidézés mellett a katonai és politikai propaganda, a tájékoztatás és hírterjesztés, az érvelés, az illusztrálás és az értelmezés. Már a 16. században megjelent a képeken a nemzetsors allegorikus értelmezése, majd a 17. század második felétől a Zrínyi-ikonográfia fontos szerepet kapott a nemzeti függetlenségi harcok ideológiájában és a nemzeti mitológia megkonstruálásában. A 18. század első felében átmeneti hanyatlás következett be az ikonográfiában, új típusok nem jöttek létre, majd a század végén kibontakozó erőteljes fellendülés során a korábbiak variálása mellett számos új képtípus keletkezett.

A 19. században a Zrínyi-kultusznak fontos feladat jutott a modern nemzetté válás folyamatában, s az ikonográfia fontos kifejezőjévé vált a nemzeti ellenállásnak, a nemzeti nagyság utáni vágynak és a függetlenségi törekvéseknek. Az állami történeti reprezentáció és a birodalmi patriotizmus eszméi egyik Zrínyi alakját sem nélkülözhatték, s a képek nagy számban jelentek meg a magánélet szférájában. A szigeti vár bekerült a nemzeti múlt nevezetes helyszínei közé, s szorosan összekapcsolódott Zrínyi hőstettével. A két Zrínyi egyénisége, példája a nemzeti közösség elé állított erkölcsi normák

megszemélyesítőjévé lépett elő, s a költészet, a történeti kutatás és a színpad egyaránt fontos ösztönzője lett a képzőművészeti ábrázolásoknak. Az irodalom, a történetírás, a néprajz és a színház rekonstrukciós célkitűzéseivel egy időben megfigyelhető a törekvés a hiányzó történelmi képek pótlására hiteles jelenetekkel, s fontossá vált a történelem tanúsága, exemplum szerepe és a bemutatott eseményekből levonható erkölcsi következtetés. Számos példát találunk arra, hogy a jelen szándékai és ambíciói a múlt képeire vetítődnek, s az ikonográfia ebben az időszakban egyaránt szemlélteti az idealizálást, az allegorikus példázatot és az árnyalt jellemábrázolást képzőművészeti alkalmazásának változatos lehetőségeit.

A 20. században tovább folytatódott az ikonográfia politikai célú igénybevétele. Az ideológia oly mértékben megterhelte a művészi tevékenységet, hogy az ekkor keletkezett művek egy részének esetében esztétikai szempontok csak nagyon nehezen vagy egyáltalán nem érvényesülhettek. A képzőművészeti hagyomány szerves folyamata megszakadt, inspiratív ereje azonban nem csökkent, s a két Zrínyi alakja egyre inkább az egyéni művészi törekvések és összetett jelentéstartalmak hordozójává vált.

A magyar főúri családok közül a Zrínyiek jutottak a legközvetlenebb kapcsolatba a sokszorosított grafika közvéleményformáló műfajával, s ikonográfiájuk szemléletesen mutatja Magyarország és Európa egykori dialógusát.¹²⁸ A család korábbi hírnevének képzőművészeti dokumentumait ma jórészt csupán könyvtárak és múzeumok őrzik, Európa történetének modern feldolgozásaiban a Zrínyi név nem fordul elő. Vajon helyet fog-e kapni az európai történelem majdani összefoglalásaiban és a tankönyvekben – legalább egy lábjegyzetben?

JEGYZETEK

- ¹ RÓZSA György, *Pályámról és a történeti ikonográfiáról*, Művészettörténeti Értesítő, 44(1995), 131–137.
- ² CENNERNÉ Wilhelmb Gizella, *A Zrínyi család ikonográfiája*, Bp., 1997.
- ³ GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet*, Bp., 1986; BUZÁSI Enikő, *Zrínyi és a későreneszánsz vitézi allegória: A szigetvári hős festett apoteózisa = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŐ Bálint, Szeged, 1990, 431–442; KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964; KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985; Uő., *A „Sirena” és a szobor*, Pécs, 1993.
- ⁴ *Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában 2000. március 17 – szeptember 24.*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000.
- ⁵ SZALAI Béla – SZÁNTAI Lajos, *Magyar várak, városok, falvak metszeteken 1515–1800*, I–III, Bp., 2006.
- ⁶ Tüskés Gábor, *Egylapos paraszti fametszetek a 18–19. században*, Néprajzi Értesítő, 85(2003), 93–113; Uő., *Volkstümliche Einblattdrucke in Ungarn im 18. und 19. Jahrhundert = Popular Prints and Imagery: Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000*, ed. by Nils-Arvid BRINGÉUS, Sten Åke NILSSON, Lund, 2001, 127–151.
- ⁷ GALAVICS (3. jegyzet), 11–13.
- ⁸ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 1.
- ⁹ Uő., A 5.
- ¹⁰ Uő., A 4. Landesmuseum Joanneum, Alte Galerie, Graz, 2008.
- ¹¹ Uő., A 150–151.
- ¹² Uő., A 37; vö. GALAVICS (3. jegyzet), 14. Albertina, Wien, D I 26, fol. 110 oben
- ¹³ Uő., A 9; vö. GALAVICS (3. jegyzet), 14–15.
- ¹⁴ Uő., A 10; vö. pl. uő., A 11, 13–16.
- ¹⁵ SZALAI – SZÁNTAI (5. jegyzet), III, 59–76.
- ¹⁶ SZALAI – SZÁNTAI (5. jegyzet), I, 122, Szigetvár 1566/7.
- ¹⁷ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 78.
- ¹⁸ Uő., A 80.
- ¹⁹ Uő., A 99, A 104, A 106; vö. SZALAI – SZÁNTAI (5. jegyzet), III, 91–109; I, 121–127, Szigetvár (1566)2, 3, 4.
- ²⁰ Uő., A 52; vö. GALAVICS (3. jegyzet), 18–22; *Történelem – kép* (4. jegyzet), VI–3.
- ²¹ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”: *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen 1995, 190–199.
- ²² Hasonmás kiadása: *Bibliotheca Hungarica Antiqua XV*. Bp., 1987. SZABÓ András tanulmányával.
- ²³ GALAVICS (3. jegyzet), 22–23; *Történelem – kép* (4. jegyzet), VI–19.
- ²⁴ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 57.
- ²⁵ Uő., A 56.
- ²⁶ Uő., A 42. Kunsthistorisches Museum, Wien, GG8006.
- ²⁷ Csáktornya, Vármúzeum.
- ²⁸ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 38–39.
- ²⁹ *Történelem – kép* (4. jegyzet), VI–17; vö. pl. CENNERNÉ (2. jegyzet), A 40.
- ³⁰ Uő., VI–18; a továbbiakhoz vö. GALAVICS (3. jegyzet), 24; BUZÁSI Enikő, *Az egykori Zrínyi-epitáfium és a Zrínyi-kultusz mint a 16. század végi családi reprezentáció forrása = Történelem – kép* (4. jegyzet), 399–402.
- ³¹ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 53–55.
- ³² Uő., A 43; GALAVICS (3. jegyzet), 54–55.
- ³³ Uő., A 45; CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *Beszámoló a Zrínyi-ikonográfia újabb kutatási eredményeiről*, Zrínyi-dolgozatok, 4 (1987), 279–283. Château de Beauregard-en-Blésois, Galerie des Illustres.
- ³⁴ FEHÉR Géza, *Török miniaturák a magyarországi török hódoltság koráról*, Bp., 1978; Uő., *A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokon*, Bp., 1982.
- ³⁵ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 83–87, A 89–98, A 100–102.
- ³⁶ Vö. GALAVICS (3. jegyzet), 27–76, 105–127.
- ³⁷ CENNERNÉ (2. jegyzet), 18.
- ³⁸ R. VÁRKONYI Ágnes, *Európa Zrínyije*, Irodalomtörténeti Közlemények 100(1996), 1–39.
- ³⁹ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 1.
- ⁴⁰ Uő., D 13.
- ⁴¹ A továbbiakhoz vö. KLANICZAY (3. jegyzet), 353–355; GALAVICS (3. jegyzet), 78–79; CENNERNÉ (2. jegyzet), D 11.
- ⁴² Vö. pl. Jutta BREYL, *Pictura loquens – poesis tacens: Studien zu Titelfildern und Rahmenkompositionen der erzählenden Literatur des 17. Jahrhunderts von Sidneys „Arcadia” bis Ziglers „Banise”*, hg. von Hans GEULEN, Wolfgang HARMS und Nikola von MERVELDT, Wiesbaden, 2006, 128–129, 283.

- ⁴³ KISS FARKAS GÁBOR, A „Syrena”-kötet címlapjáról, *Irodalomismeret*, 16(2005), 2, 43–55.
- ⁴⁴ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 12 és E 16.
- ⁴⁵ KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *Az író Zrínyi Miklós*, Bp., 2006, 45.
- ⁴⁶ R. VÁRKONYI (38. jegyzet).
- ⁴⁷ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 27.
- ⁴⁸ Uo., D 25.
- ⁴⁹ Uo., D 76.
- ⁵⁰ Uo., D 77.
- ⁵¹ Uo., D 46.
- ⁵² Uo., D 60.
- ⁵³ Uo., D 62–63.
- ⁵⁴ Uo., D 82.
- ⁵⁵ Uo., D 83. Vö. GÖMÖRI György, *Adalékok az 1663–64. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez*, *Zrínyi-dolgozatok*, 5 (1988), 65–96; Uő., *A Florus Hungaricus egy washingtoni példányáról*, *Magyar Könyvszemle*, 120 (2004), 55.
- ⁵⁶ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 70; GALAVICS (3. jegyzet), 92.
- ⁵⁷ Uo., D 73, D 66, D 59, D 58.
- ⁵⁸ Uo., D 34.
- ⁵⁹ Uo., D 56–57.
- ⁶⁰ Uo., E 18.
- ⁶¹ Uo., D 74.
- ⁶² Uo., D 64, D 67.
- ⁶³ Uo., D 148.
- ⁶⁴ Uo., E 25; ESTERHÁZY Pál, *Mars Hungaricus*, s. a. r., ford., kísérettanulmány IVÁNYI Emma, bev., szerk. HAUSNER GÁBOR, Bp., 1989, 103.
- ⁶⁵ SZALAI – SZÁNTAI (5. jegyzet), I, 121–127; II, 158–161; III, 139.
- ⁶⁶ Uo., III, 110–116.
- ⁶⁷ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 109–110.
- ⁶⁸ Uo., D 138–139, D 142.
- ⁶⁹ Uo., D 158.
- ⁷⁰ SZALAI – SZÁNTAI (5. jegyzet), I, 94, Nagykanizsa 1664/21.
- ⁷¹ SZALAI – SZÁNTAI (5. jegyzet), II, 158, Zrínyi-Újvár 1663/6.
- ⁷² CENNERNÉ (2. jegyzet), D 180–181.
- ⁷³ G. ETÉNYI Nóra, *Hadszintér és nyilvánosság: A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban*, Bp., 2003, 165–176.
- ⁷⁴ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 125–127.
- ⁷⁵ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 190–196.
- ⁷⁶ Bd. IV, Frankfurt/M., 1718, fol. I verso (=131–132. hasáb).
- ⁷⁷ Uo., D 200.
- ⁷⁸ Tüskés, *Egy lapos* (6. jegyzet), 95–96; Uő., *Volkstümliche* (6. jegyzet), 129; Tüskés Gábor – KNAPP Éva, *Populáris grafika a 17–18. században*, Bp., 2004, 218–219; NÉMETH S. Katalin, *A „szüves” és a kutyafülű tatár. Tatárok Zrínyi körül*, *Irodalomtörténet*, 87 (2006), 584–592.
- ⁷⁹ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 78, D 79, D 54.
- ⁸⁰ CENNERNÉ (2. jegyzet), E 38–48, E 62–83.
- ⁸¹ BENE SÁNDOR – BORIÁN Gellért, *Zrínyi és a vadkan*, Bp., 1988; BORIÁN Gellért Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, 2004.
- ⁸² A továbbiakhoz vö. KLANICZAY (3. jegyzet), 805–813.
- ⁸³ Így pl. CENNERNÉ (2. jegyzet), D 29–30, D 37.
- ⁸⁴ Uo., D 21, D 24, D 36, D 38; vö. *Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból: A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása*, *Magyar Nemzeti Galéria*, 1988. március–augusztus, szerk. BUZÁSI ENIKŐ, Bp., 1988, C 108.
- ⁸⁵ Uo., D 19; vö. H. SZILASI Ágota, *Arcok I: Az egri Dobó István Vármúzeum Képzőművészeti gyűjteményében lévő történeti (főúri, polgári, főpapi) festett és szobor arcképfábrázolások = Agria: Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve* 36(2000), 423–497, itt: 473.
- ⁸⁶ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 110.
- ⁸⁷ Uo., D 3, Mestské Muzeum, Pozsony, A 2440; D 30.

- ⁸⁸ Uo., A 109.
- ⁸⁹ Uo., 23, A 111.
- ⁹⁰ Uo., A 113; *Történelem – kép* (4. jegyzet), IX–2; GALAVICS Géza, *A Zrínyi kirohanása téma története (Peter Krafft képe és hatása) = Művészet Magyarországon 1830–1870*, szerk. SZABÓ Júlia – SZÉPHELYI F. György, Bp., 1981, 61–65.
- ⁹¹ Uo., A 114; *Történelem – kép* (4. jegyzet), IX–4.
- ⁹² CENNERNÉ (2. jegyzet), A 123–124.
- ⁹³ Uo., A 118; *Történelem – kép* (4. jegyzet), IX–3.
- ⁹⁴ Uo., A 119; *Történelem – kép* (4. jegyzet), IX–3.
- ⁹⁵ *Történelem – kép* (4. jegyzet), X–20–21.
- ⁹⁶ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 132, A 136.
- ⁹⁷ Uo., A 139.
- ⁹⁸ Uo., A 140.
- ⁹⁹ SISA József, *A Könyvtár és a torony építése, = Mons Sacer 996–1996: Pannonhalma 1000 éve*, II, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonhalma, 1996, 145–161, itt: 148.
- ¹⁰⁰ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 64–66.
- ¹⁰¹ Uo., A 67–68.
- ¹⁰² Uo., D 7.
- ¹⁰³ *Történelem – kép* (4. jegyzet), XI–8.
- ¹⁰⁴ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 87.
- ¹⁰⁵ *Történelem – kép* (4. jegyzet), XI–6.
- ¹⁰⁶ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 51.
- ¹⁰⁷ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 143–145; *Történelem – kép* (4. jegyzet), X–30.
- ¹⁰⁸ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 198–199.
- ¹⁰⁹ Uo., D 88. Heeresgeschichtliches Museum im Arsenal, Wien. A szobor talapzatán olvasható felirat a költő és hadvezér Zrínyire, az évszám a szigeti Zrínyire utal.
- ¹¹⁰ Uo., D 89.
- ¹¹¹ Uo., A 61.
- ¹¹² Uo., A 134.
- ¹¹³ Uo., A 141.
- ¹¹⁴ Vö. *Történelem – kép* (4. jegyzet), XII–9.
- ¹¹⁵ Kovács Sándor Iván, Balló Ede Velázquez-utánzata mint Zrínyi-portré, *Zrínyi-dolgozatok*, 5 (1988), 257–261; CENNERNÉ (2. jegyzet), D 90.
- ¹¹⁶ Gróf Zrínyi Miklós válogatott munkái, bev., jegyz. NÉGYESY László, Bp., (1904). Telegdy László Zrínyi-portréjával és Juszkó Béla illusztrációival.
- ¹¹⁷ HORVÁTH Zsolt, *Változatok és változások a Zrínyi-kultusz történetében (1918–1954)*, *Zrínyi-dolgozatok*, 4 (1987), 63–147. Az 1921-es keszthelyi helikoni ünnepségek keretében Horthy Miklós emlékfát nevezett el Zrínyiről: PAIZS Ödön, *A kormányzó fát keresztelt el Zrínyi Miklósról*, Magyarország, 1921. júl. 3., 2. Az utóbbi adatért Szűcs Györgynek tartozom köszönettel.
- ¹¹⁸ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 93.
- ¹¹⁹ Így pl. Magyar Katonaújság, 3 (1940), ápr. 27. (18. sz.), 1; máj. 11., (20. sz.), 1; 4 (1941), márc. 8. (10. sz.), 1; 5 (1942), jan. 3. (1. sz.), 1; ápr. 25. (17. sz.), 1; máj. 22. (21. sz.), 1; 6 (1943), máj. 1. (18. sz.), 1; nov. 20. (47. sz.), 1; dec. 11. (50. sz.), 7. Vö. Szűcs György, *Haranghy Jenő*, (Bp.), 1994.
- ¹²⁰ CENNERNÉ (2. jegyzet), D 96.
- ¹²¹ Uo., A 62; *In memoriam Somogyi József*, (összeáll. SÁRDI Gábor), (Bp.), 2001, 53.
- ¹²² CENNERNÉ (2. jegyzet), D 103.
- ¹²³ BOLGÁR Kálmán – NAGY T. Katalin, *Kondor Béla (1931–1972): Oeuvre-katalógus*, Bp., 1984, 65/4; *Kondor Béla festő- és grafikusművész emlékkiállításának 75. évfordulója tiszteletére*. Kogart, 2006. május 19–augusztus 20, (katalógus), szerk. FERTŐSZÖGI Péter – KONDOR Mária, Bp., 2006, 101; vö. NÉMETH Lajos, *Kondor Béla*, Bp., 1976, 20. Kondor Mária szóbeli közlése szerint a kép címádása Kondor Bélától származik, s a művész szándékosan kapcsolta össze a két alakot. A művész életében rendezett kiállítások katalógusai is mindig a megadott címen jelölik a képet.
- ¹²⁴ Magyar Történelmi Képcsarnok, ltsh. 91.15.
- ¹²⁵ CENNERNÉ (2. jegyzet), A 63, D 102; *Magyar Hősök arcképcsarnoka: Somogyi Győző festményei*, szöveg HERMANN Róbert, utószó BASICS Beatrix, fotó SZELÉNYI Károly (katalógus), Bp., 1996.
- ¹²⁶ Uo., D 100; *Borsos Miklós érmei, I: Portrék*, szerk. FERTŐSZÖGI Béláné, KRATOCHWILL Mimi, Veszprém/Budapest 2002, 155.
- ¹²⁷ Vö. MAROSI Ernő, *A magyar történelem képei: A történetiség szemléltetése a művészetekben = Történelem – kép* (4. jegyzet), 11–33.
- ¹²⁸ CENNERNÉ (2. jegyzet), 22.